

Historične konstante na tleh bivše Jugoslavije in neupoštevanje le-teh pri oblikovanju multinacionalne države

VASKO SIMONITI

POVZETEK

Na področju nekdanje Jugoslavije so prevladovala povsem jasne zgodovinske stalnice, ki so dobile svoje utemeljitvene podlage zelo zgodaj v srednjem veku. Razprava sledi tem stalnicam skozi časovni lok od pozne antike in zgodnjega srednjega veka pa vse do današnjega časa: od vzpostavitve državne ločnice rimskega cesarstva na Balkanu, prihoda južnoslovanskih sorodnikov na Balkan, različnega verskega vpliva do velike verske shizme, ki je dokončno razmejila krščanski svet na njen katoliški in pravoslavni del. Počasi se oblikujoče etnične slovanske skupnosti so tako pod različnimi vplivi iskale svojo individualnost in ravnotežje, pri čemer jim je uspelo oblikovati različno dolge bolj ali manj neodvisne državne tvorbe. Podoba teh držav se je kazala v vzpostavitvi tistih vrednostnih, mentalitetnih in življenskih vzorcev ter oblik, ki so vplivale na ta ozemlja iz središč izven balkanskega prostora oziroma iz njegovega roba (frankovsko cesarstvo, Rim, Konstantinopol, pa kasneje Benetke in Dunaj). S prihodom novih zavojevalcev - Turkov, so ti vtisnili v balkanski prostor svoj pečat in vnesli v že nepomirljivi in nasprotujoči si svet katolištva in pravoslavja novo versko/ideološko kvaliteto - islam. Razprava se dotakne problema usodnih etničnih premikov v času turške nadoblasti na področju bivše Jugoslavije, pa problema ohranjanja narodne identitete (vlogo pravoslavne cerkve pri Srbih) in islamizacije, ki je vse do današnjega časa pustila muslimansko prebivalstvo na prostoru Balkana v pasu, ki se je v glavnem raztezal od Istanbula prek bolgarskega ozemlja in Makedonije na področje Sandžaka in Bosne in Hercegovine. Posebno pozornost posveti avtor oblikovanju politične misli, ki se je oblikovala predvsem pri Srbih in Hrvatih že zelo zgodaj. Politična misel, ki je izražala željo povezati prostor naseljen z južnimi Slovani, pa je bila že v 17. stoletju tako pri enih kot pri drugih izključujoča. V 19. stoletju je uspelo Slovincem, Hrvatom in Srbom izoblikovati svojo nacionalno identiteto, seveda pa so svojo nacionalno zavest utemeljevali v skladu z različno zgodovinsko izkušnjo na povsem različne načine. Z izoblikovanjem nacionalne individualnosti pa ni bila dosežena tudi narodna emancipacija v okviru držav v katerih so živeli južnoslovanski narodi. Z uveljavljanjem političnega življenja sta postali živi takoimenovana jugoslovanska ideja in jugoslovansko gibanje, ki sta vodili k ustanovitvi jugoslovanske države, vendar pa nerazumevanje in neupoštevanje zgodovinsko pogojenih razlik ni zagotavljalo trajnejšega sobivanja jugoslovanskih narodov v isti državni skupnosti. Dve državni obliki, monarhistična Jugoslavija in komunistična Jugoslavija, ki sta imeli različen teoretični premislek o tem kaj je država in kaj na-

rod(i) v njej ter različno družbeno-politično prakso, sta propadli. Prvi je sicer pomagala k njenemu koncu druga svetovna vojna, vendar je njeni notranji krhkosti botroval enak vzrok, ki je povzročil tudi razpad druge. Lahko rečemo, da sta obe državi nastali iz enakih vzrokov kot sta propadli: narodi so se med seboj združevali v jugoslovansko skupnost iz občutka in dejanske stvarnosti v okviru katere so živeli, da ne morejo uresničiti lastne individualnosti v vseh njihovih posebnostih, in iz enakih vzrokov so se razšli. Potem ko so posamezne republike nekdanje Jugoslavije leta 1991 in 1992 proglasile samostojnost, so po kratkotrajnem vojnem prerivanju v Sloveniji izbruhnila vsa pritajena nasprotja z atavistično energijo v silovito mednacionalno vojno na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini. Vpletene strani si prizadevajo oblikovati nove meje in znotraj njih čimbolj homogeno povezana nacionalna telesa. Skozi transformirane religiozne vsebine so stopile v ospredje z vso zgodovinsko dediščino obremenjene nacionalne ideje. Mednarodne interesne sfere pa se na področju bivše Jugoslavije v zadnjih treh letih dejansko obnavljajo po mejah starodavne verske in civilizacijske delitve.

ABSTRACT

HISTORICAL CONSTANTS IN THE EX-YUGOSLAV TERRITORY UNCONSIDERED IN THE FORMATION OF THE MULTI-NATIONAL STATE

Very clear historical constants which were prevailing in ex-Yugoslav territory, had found their basis quite early in the Middle Ages. The discussion follows these constants through from the late Antique and early Middle Ages to the present age. Gradually, the Slavic ethnic communities were formed in their search for identity and stability. During this process they assumed the values, mentality and living patterns which influenced these territories from centres outside the Balkan region and its borders. Irreconcilability, antagonism and exclusiveness have been demonstrated by the three religions - Catholic, Orthodox and Muslim which today are manifested through extremist nationalistic ideas as transformed religious contents burdened by the historical heritage.

Na področju nekdanje Jugoslavije so prevladoval in še prevladujejo povsem jasne zgodovinske stalnice, ki so dobile svoje utemeljiteljne podlage že zelo zgodaj v srednjem veku. Prav nerazumevanje in neupoštevanje teh dolgotrajnih zgodovinsko utemeljenih časovnih linij ni zagotavljalo trajnejšega sobivanja jugoslovanskih narodov v državni skupnosti, kljub nedvomno izraženi volji političnih elit, pa tudi širših delov narodnih teles v danih političnih okoliščinah, da oblikujejo skupno državo. Dve državni obliki, monarhistična Jugoslavija in komunistična Jugoslavija, ki sta imeli različni teoretični premislek o tem, kaj je država in kaj narod(i) v njej, ter različno družbeno-politično prakso, sta propadli. Prvi je sicer pomagala k njenemu koncu druga svetovna vojna, vendar je njeni notranji krhkosti botroval enak vzrok, ki je povzročil tudi razpad druge. Lahko rečemo, da sta obe državi nastali iz enakih vzrokov, kot sta propadli: narodi so se med seboj združevali v jugoslovansko skupnost iz občutka in

dejanske stvarnosti, v okviru katere so živeli, da ne morejo uresničiti lastne individualnosti v vseh njihovih posebnostih, in iz enakih vzrokov so se razšli. V obeh primerih (ali pa treh, če upoštevamo še državne okvire, v katerih so živeli južno-slovanski narodi pred oblikovanjem njihove prve skupne države) centri politične oblasti niso upoštevali tistih zgodovinskih stalnic, ki so kulturno-zgodovinsko ločevale med seboj povezane. Vsako politično (to je tudi vojaško) s tem pa vsebinsko (to je tudi versko) preoblikovanje oziroma vsak poskus takega preoblikovanja z dediščino preteklosti prežetega prostora nekdanje Jugoslavije je namreč povzročalo in še danes povzroča neprestane konflikte.

Težko bi dokazovali neposredno razvojno kontinuiteto med rimskim obdobjem pozne antike, prihodom Slovanov ter oblikovanjem srednjeveških državnih tvorb na tleh teritorija nekdanje Jugoslavije, vendar nekateri dogodki v pozni antiki, oziroma v zgodnje krščanskem obdobju, postavijo odločilne mejnike, ki jim kot stalnicam sledimo tudi kasneje. V prvem stoletju našega štetja so zagospodarili na Balkanu Rimljani, ki so prvi združili to področje politično in kulturno ter ga zaobjeli v eni državi in preželi z eno civilizacijo. Stari Iliri in Tračani so bili večinoma romanizirani, le del ilirskega prebivalstva je ohranil svojo staro družbeno patriarhalno ureditev s samoupravo. Svoje družbene pozicije so obdržali tudi Grki, tako da je Balkan dejansko postal v tem času obmejno področje grškega in rimskega sveta. Velike selitve ljudstev, njihov pritisk na meje rimskega cesarstva in državljanske vojne pa so od 3. do 5. stoletja povzročale velike krize. Leta 395, ko je umrl cesar Teodozij (379-395), je prišlo do pomembne točke obrata. Rimsko cesarstvo je bilo razdeljeno na vzhodni in zahodni del in meja med njima je tekla prek Balkana. Imperij pa ni bil ločen zgolj administrativno, temveč je obstajala tudi jezikovna ločnica. Ob soobstajanju mnogih lokalnih jezikov je prevladoval v družbenih elitah zahoda latinski jezik, v izobraženskih slojih vzhoda pa grški jezik. Jezikovna delitev je kazala tudi na nasprotja mentalitet dveh duhovnih okolij, ki so se še poglobljala v naslednjih desetletjih, ko so zahodno rimsko cesarstvo kulturno osiromašili vojaški udarci barbarov. Medtem ko germanskega navala barbarskih plemen zahodni del ni preživel in se je teritorialno zdrobil ter "uradno" propadel leta 476, pa sta ekonomska in družbena struktura v vzhodnem bizantinskem (romejskem) cesarstvu omogočili, da je to ostalo teritorialno neokrnjeno. Naslonjeno na politične in duhovne tradicije grškega sveta, je ohranilo bolj ali manj nedotaknjen institucionalni in administrativni ustroj.¹ Z delitvijo rimskega imperija in propadom njegovega zahodnega dela pa sta bili v tesni in do neke mere usodni povezavi tudi versko vprašanje in oblikovanje krščanske cerkve. Pod Teodozijem I. je postalo krščanstvo državna vera. Zmagoslavje monoteizma je tako pomenilo izgubo stika s humanističnim in strpnim duhom antičnega sveta², hkrati pa je propad zahodnega dela cesarstva še bolj potisnil vzhodni del v povsem avtonomno življenje v razmerju do Rima. Štiri patriarhije vzhodne cerkve (carigrajska, nikejska, jeruzalemska, aleksandrijska) so se začele oddaljevati od rimske cerkve. V času, ko so bile pokrajine na področju nekdanje Jugoslavije razdeljene med vzhodnogotsko in bizantinsko cesarstvo, je cesar Justinjan I. (527-565) to odtujevanje znotraj krščanskega občestva še potrdil. Leta 535 je ustanovil škofijo Justinjano Primo, kar je bil čisti izraz cezaropapizma in lokalpatriotizma, v prvi vrsti pa udarec papeški politiki.³

1 Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, Routledge History of the Ancient World, London and New York 1993, str. 2, 3.

2 Elen Arveler, *Politička ideologija vizantiskog carstva*, Beograd 1988, str. 31 (prevod Héléne Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire Byzantin*, Paris 1975).

3 Rajko Bratož, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, *Zgodovinske časopis*, 40, 1986, str. 378.

Državni in cerkveni okvir sta se poenotila, zakon in cerkev sta bila v službi vladarja. Bizantinski cesar je kot "Kristusov izbravec" postal absolutni monarh, kateremu je dajal Bog slavo in upravo nad državo.⁴ Cerkevno organizacijo je poslej razmejevala ločnica, ki je že od konca 4. stoletja prek Balkana razmejevala vzhodno in zahodno cesarstvo (Boka Kotorska, Drina, Sava, Donava). Obdobje od 4. do 6. stoletja je tako predstavljalo proces oblikovanja nove kvalitete na dveh med seboj različnih, vendar povezanih ravneh. Na eni strani je potekal proces zanikanja prvin antične epohe in proces uveljavljanja nove, ki jo poimenujemo z izrazom srednji vek. Pri tem bizantinsko cesarstvo ni vstopalo v srednji vek v razvojnem smislu, ampak je to veljalo za zahodni del rimskega cesarstva, kjer so s prihodom barbarskih prišlekov nastajala nova razmerja sil in novi družbeni odnosi. Na drugi strani pa so se v tem prehodnem obdobju, v katerem so se trli stari rimski in novi bizantinski elementi, izrazile prav na ozemlju bivše Jugoslavije tiste ločnice, ki jim, v sicer modificiranih oblikah, poslej lahko sledimo kot stalnicam.

Vse do 11. stoletja je Bizantinsko cesarstvo ohranjalo vodilno vlogo na večjem delu balkanskega polotoka in pri tem zmoglo preseči konfliktnost, ki so jih ustvarjala slovanska plemena s svojim prihodom. Naselitev Slovanov v 6. in 7. stoletju, ki poslej ostanejo na prostoru Balkana, je sicer sprva povzročila marsikje propad že razširjene mreže krščanske cerkvene organizacije, vendar je kasneje prišlo do njene ponovne vzpostavitve in razširitve. Postopno pokristjanjevanje poganske, sprva še ne izoblikovane slovanske gmote je pomenilo tudi sprejem in potrditev močnejšega bizantinskega kulturnega kroga, ki je širil svoj vpliv iz razvitega središča na jugu proti nerazvitemu, počasi se etnično in družbeno (državno) individualizirajočemu slovanskemu severu in severozahodu. Vzporedno s pokristjanjevanjem, ki je potekalo v smeri proti Balkanu tudi iz zahodne strani, pa je prihajalo znotraj krščanske cerkve do vse večjih razhajanj med njenim vzhodnim in zahodnim polom. Kronanje Karla Velikega v Rimu za cesarja leta 800 je povzročilo v Carigradu (Konstantinoplu) velike proteste in nasprotovanja do rimske cerkve, ki je s tem dejanjem posegla v pristojnosti Bizanca. Ta se je namreč smatral za edinega naslednika rimskega cesarstva in edinega zaščitnika krščanstva. Kompetenčni spor med Carigradom in Rimom zaradi političnega prestiža je imel za posledico večanje obojestranskega nezaupanja, ki se je poglabljalo tudi na doktrinarni ravni. Dolgotrajna razprava o izvoru sv. Duha ter s tem v zvezi razprava o božji ali človeški naravi Kristusa se je zaostrišla na cerkvenem koncilu v Carigradu leta 867. Dogma, da izvira sv. Duh od Očeta in Sina (filioque), na katero je pristala rimska cerkev (poleg tega je bila še cela vrsta drugih spornih vprašanj, kot npr. o liturgiji, o primatu papeža itd.), je pomenila začetek dokončnega razcepa na vzhodno in zahodno krščansko cerkev.⁵ Bizantinsko cesarstvo, ki je prav v tem času verske zaostritve vstopalo v obdobje svojega političnega viška in teritorialne superiornosti pod cesarji iz makedonske dinastije (867-1056), kot velika mednarodna sila ni moglo popuščati na verskem in političnem področju, kljub sicer vedno znova obujenemu prizadevanju ene ali druge strani po enotnem imperiju in cerkveni združitvi. Moč, razkošje in oholost so bile glavne poteze bizantinskega imperija, ki je v svojem zenitu zaobjemal prostor od Evfrata in Kavkaza do Italije in od Donave do Palestine. Iz občutka premoči se je razvijal bizantinski šovinizem in protilatinsko razpoloženje, "novo izbrano ljudstvo" pa je svoj nekdanji kozmopolitizem zamenjalo za grško pravoslavno cesarstvo.⁶ Po vseh stoletjih razhajanj latinskega in helenskega sveta je

4 Elen Arveler, n.d., str. 35.

5 Georgij Ostrogorski, Zgodovina Bizanca, Ljubljana 1961, str. 227-229; Elen Arveler, n.d., str. 57.

6 Elen Arveler, n.d., str. 61-94.

bil dokončen razkol med papeštvom in bizantinskim imperijem neizbežen. Carigrajska patriarhija, ki je svojemu vplivnemu območju nad južnimi Slovani priključila še Rusijo, je spodnašala cerkveni univerzalizem Rima, ta pa je seveda, ob vse močnejši politični rasti zahodnoevropskih držav, omejeval Bizanc. Interesi obeh so se zelo jasno srečevali prav na Balkanu. Nesoglasja na politični ravni so se, kot tolikokrat prej, prenesla na raven dogmatike in liturgije. "Rešitev" spornih vprašanj, ki so bila ista kot že leta 867, se je pokazala leta 1054 s tem, da so rimski poslanci izrekli v Carigradu anátemo nad carigrajskim patriarhom, patriarh pa je sklical cerkveni zbor, ki je izrekel anátemo nad papeškimi poslanci. Razkol, ki sprva ni vzbudil skorajda nikakršnih odmevov zaradi dotakratnih običajnih polemik in trenj, pa je bil dokončen.⁷ Shizma je potrdila v veliki meri cerkveno delitev, ki je bila postavljena že v pozni antiki. To pa se je povsem jasno pokazalo tudi v naslednjem obdobju.

V času velikega verskega preloma je začela upadati moč Bizantinskega cesarstva. Na vzhodu so na mesto Arabcev, ki so cesarstvo že teritorialno močno okmili, prišli osvajaletni Turki (Seldžuki), v južni Italiji so nadomestili bizantinsko oblast Normani, trgovsko pobudo pa so začele prevzemati Benetke in Genova. Na padec razvojne razlike, ki je prej rasla na Balkanu od juga proti severu, je na severu opozarjala tudi hitro rastoča in poslej vplivna madžarska država. Vzrok za začetek obratne politične, gospodarske in socialne smeri je bil v tem, da se je za precejšen del balkanskega prostora šele začel proces fevdalizacije, medtem ko je bil fevdalni proces v zahodni in srednji Evropi v polnem razmahu.⁸ Šibkost vzhodnega imperija pa se je pokazala v polni meri, ko so pohodniki četrte križarske vojne zasedli Carigrad in tam ustanovili t.i. latinsko cesarstvo (1204-1261). Carigrajska patriarhija se je v času "okupacije" umaknila v Malo Azijo, bizantinski patriotizem pa je v želji, da bi se osvobodil "zahodnih barbarov", utrjeval vrednost svoje samopodobe tako, da je izžareval odkrito sovraštvo do zahodnih kristjanov. Sicer nikoli ugasle ideje o združevanju dveh že povsem nezdružljivih svetov, oziroma trditve o prežemanju dveh kulturnocivilizacijskih krogov, ki sta neposredno mejila drug na drugega na od časa do časa rahlo spremenljivi ločnici na Balkanu, so bile zgolj utvara, ali pa politična gesla različnih gospodarjev.

Prihod južnih Slovanov na balkanski prostor v 6. in 7. stoletju in njihov prehod v krščansko vero je imel tako več oblik in seveda različne, povsem očitne rezultate. Bizantinska oblast, ki se je razprostirala prek ozemlja, naseljenega z južnoslovanskim prebivalstvom, ni mogla obvladovati zahodnih in severnih predelov, papeški Rim, katerega dominantna vloga se je izražala prav v zahodnih in severnih predelih, pa ni mogel trajneje uveljaviti svojega vpliva v jugovzhodnih predelih. Na ozemlju, ki ni premoglo lastne metropole, ampak je bila ta zunaj njega, oziroma na njegovem robu, so majhni narodi, pod zunanjim, v vse oblike življenja vpletenim vplivom iskali močnost za oblikovanje lastne državne samostojnosti. V času premoči ene imperialne sile nad drugo, ali notranje šibkosti posamezne, so tako, na tem pravzaprav perifernem teritoriju zahodnih in vzhodnih interesov nastajale za daljši ali krajši čas državne tvorbe, ki so prevzele določene družbene vzorce in institucionalne oblike tistih centrov, pod vplivom katerih je bil prostor novonastalih držav dolga stoletja. Velik del balkanskega polotoka je tako imel bizantinsko kulturnozgodovinsko izkušnjo za svojo in to toliko bolj, kolikor so bile posamezne pokrajine blizu velikih centrov (Carigrad, Solun). Zahodne dežele, področje današnje Slovenije, Hrvaške in velikega dela Bosne,

7 Georgij Ostrogorski, n.d., str. 320-322.

8 Primerjaj Karel Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien-Köln 1990, str. 130-142.

pa so bile pod kulturnim in političnim vplivom frankovske države. Verski razkol leta 1054 in slabljenje bizantinske moči je balkanski prostor dokočno prepolovil in usodno vplival na vsestransko podobo južnoslovanskih narodov na tleh bivše Jugoslavije.

Slovenci so bili po približno sto letih samostojnosti podrejeni vrhovni oblasti frankovskih vladarjev sredi 8. stoletja in so poslej živeli vse do leta 1918 pod oblastjo političnih dedičev frankovske monarhije. Na drugem koncu Balkana so bila področja makedonskih Slovanov predmet neprestanih borb med dvema silama, Bizancem in Bolgarijo. Leta 976 je izbruhnila vstaja proti bizantinski oblasti. Vzpostavljeno je bilo t.i. Samuelovo cesarstvo, katerega osrednja pokrajina je bila Makedonija. Po svoji ideologiji je bilo povezano s starim bolgarskim cesarstvom, vendar pa je bilo v osnovi novo in samostojno. Pomembnost tega kratkotrajnega cesarstva (leta 1014 je bila spet uvedena bizantinska uprava) je bila predvsem v tem, da je v Ohridu nastalo vplivno cerkveno središče za več stoletij. Področje, ki so ga zasedli Hrvati, je ponujalo zelo različne pogoje za življenje zaradi različne geografske podobe. Na eni strani je (bila) Panonska nižina, na drugi pa obmorsko gorato področje. V visokem srednjem veku je bila formirana kraljevina (915), ki je ob svojem propadu vključevala na vzhodu tudi Bosno do reke Bosne in Neretve. Leta 1102 je morala priznati Madžarsko, vendar pa je hrvaško plemstvo ohranilo svobodo in posest ter določeno avtonomijo, utemeljeno na državnem pravu. Tako združena je ostala Hrvaška z Madžarsko do leta 1918. Zelo pomembno, nekaj časa celo vodilno vlogo na Balkanu pa je z oblikovanjem svoje države imela Srbija. Pod dinastijo Nemanjićev (1170-1371) je dosegla leta 1219, v času t.i. latinskega cesarstva in pregnanstva carigradske patriarhije, versko samostojnost v okviru vzhodnega krščanstva. Hkrati je tudi stalno širila svoja ozemlja in dosegla svoj višek sredi 14. stoletja. Teritorialno vse skromnejše bizantinsko cesarstvo, ki je bilo v drugi polovici 13. stoletja obnovljeno, je Srbija, v času svoje največje moči, politično skorajda izrinila in teritorialno marginalizirala, saj je v širokem pasu obsegala ozemlje od Donave na severu do korintskega zaliva na jugu. Specifičen razvoj, še posebej na verskem in cerkvenem področju, pa je doživljala v srednjem veku Bosna. Geografski prostor današnje Bosne in Hercegovine, ujet med rekami Uno na zahodu, Savo na severu in Drino na vzhodu ter na jugu omejen z Dalmacijo, so v srednjem veku obkrožale in si ga delile madžarsko-hrvaška državna tvorba na severu in zahodu, na vzhodu Srbija ter na jugu ob Jadranu, od 15. stoletja naprej Beneška republika. Bosna, pogosto pod oblastjo svojih sosedov, je iskala pod vodstvom domačih knezov (banov) možnost za lastno individualnost. V času bana Kulina (1180-1203), ko so bile že izražene neke oblike samostojne državne organizacije na področju od Drine do porečja Bosne in gornjega toka Vrbasa, je prišla do izraza tudi verska posebnost, ki se je uveljavila v takratni bosenski družbi. Bosenska cerkev (bogomilstvo) in vse močnejši fevdalni sloj sta našla skupno stično točko, ki jima je zagotavljala določeno samostojnost. Čeprav so se meje samostojne Bosne zelo spreminjale (pod pritiskom Madžarov, se je teritorialno manjšala, v času Štefana II. Kotromanića - 1313-1353, ki je svoje vazale naslavljal kot "dobre Bošnjake", ter zlasti Tvrdka I. - 1353-1391, pa se je teritorialno večala na račun svojih sosedov), se je v njej, v polnih dvestopetdesetih letih po banu Kulinu, utrdil zelo močan občutek državne skupnosti. Pri ohranjanju te državne celovitosti je igrala očitno vlogo prav nefevdalna bosenska cerkev (ecclesia Bosnensis). Osnova verskega nauka te herezije je bilo dualistično verovanje v dobro in zlo (nevidni in vidni svet). V najdoslednejših oblikah se je nauk izražal v odklanjanju vsega, kar je materialno. Glede na to, da nauk ni dovoljeval graditi samostanov in cerkva, okoli katerih bi nastala posestva s podložniki, ter da ni pobirala dajatev, so jo podpirali tako fevdalci kot podložniki. Bosenska cerkev, kot eden glavnih opornikov bosenske državne avtonomnosti, se je

uveljavila kot posebnost na prostoru, kjer sta se stikala katoliški in pravoslavni svet, in je bila v tistem času edina, ki ni pripadala niti Rimu niti Carigradu.

Južnoslovanske etnične skupnosti so doživljale v srednjem veku zelo različne in povsem nasprotno usode. Medtem ko so Slovenci in Hrvati izgubili svojo samostojnost in so bili politično in versko vključeni v zahodni kulturni civilizacijski krog, so ostale etnične skupnosti na prostoru nekdanje jugoslovanske države vstopale v povsem drugačno realnost. Zaradi slabljenja bizantinske imperialne moči in njenega več desetletij trajajočega zloma so se sicer oblikovale države, ki pa so, razen Bosne, ki je morala oblikovati posebno identiteto, sledile duhovni tradiciji Bizanca. Bizantinsko cesarstvo je od tedaj pa vse do propada izgubljalo svojo nekdanjo politično in gospodarsko prednost, ki ga je prej postavljalo v superioren položaj do "barbarskega zahoda". Zartrto v veličino svoje preteklosti, na podlagi katere si je v času skrhane moči ustvarjalo visoke vrednostne predstave o lastni podobi, je začelo v odnosu do zahodnega krščanskega pola razvojno zaostajati.⁹ Balkanske države, ki so bizantinsko izročilo sprejemale in ga posnemale, so se tej nastajajoči stalnici razvojnega zaostajanja priključile.

Srednjeveške "hrvaška", "srbska", "bosenska" in druge državne tvorbe so počivale na dinastičnem principu in ne na etničnem.¹⁰

Za ohranitev homogenosti etnične skupnosti, tako pomembne pri kasnejšem preoblikovanju v nacionalno skupnost, pa je bil izredno pomemben verski temelj. To se je povsem jasno pokazalo od 14. in 15. stoletja naprej, potem ko so turški osvajanja pometla s srednjeveškimi državnimi tvorbami in se je spremenila politična karta večjega dela Balkana. Ob tem se je ponovno potrdilo nezaupanje, nezdržljivost in sovražstvo med Rimom in Carigradom. Vsa pogajanja, ki naj bi krščanski svet če že ne združila, pa vsaj zblížala in hkrati tudi mobilizirala Evropo za rešitev preostankov bizantinskega cesarstva, so propadla. Prevladalo je stališče goreče in nepopustljive pravoslavne cerkve, da so cerkveni interesi važnejši od državnih. Zadnji bizantinski vladar Konstatin XI. Paleolog je tik pred padcem Carigrada rekel: "Rajši vidim v mestu turški turban kot latinsko tiaro."¹¹ Mesto je padlo v turške roke po dolgotrajnem obleganju leta 1453 in postalo prestolnica novonastajajočega osmanskega imperija. Bizantinsko cesarstvo je po tisoč letih propadlo. Med grškim prebivalstvom je zaživel biblijski nauk, da bog kaznuje svoj ljubljeni narod, če ta skrene s prave poti. Z junaško žrtvijo za grehe v preteklosti in za vstop v nebeško kraljestvo pa je bila hkrati že dana trdna osnova za vero v ponovno vstajenje in obnovo slave in veličine nekdanje države.¹² Poraz je postal religiozni fenomen, ki je, oblikovan v močno mitologijo, nagovarjal vse sloje nekdanje države k neprenehni žrtvi za njihovo osvoboditev. Enak ideološki vzorec je, prav pod vplivom kulturne tradicije Bizanca, imel vzrok za svoj nastanek že sedemdeset let prej v Srbiji: tragedija srbske vojske na Kosovem polju leta 1389, preoblikovana v versko vsebino, je dobila pomen zavezujočega izročila in (je) predstavljala vir upanja pravoslavnega srbskega naroda, da bo ponovno oblikoval močno državo.¹³

Z izginotjem srednjeveških držav (Srbija 1459, Bosna 1463, Črna gora 1496) in njihove fevdalne družbe je bila prekinjena kontinuiteta gospodarskega in političnega življenja. Nastopila je skoraj popolna kulturna izoliranost v odnosu do ostale Evrope.

9 Karl Kaser, n.d., str. 143-154.

10 Holm Sundhussen, *Geschichte Jugoslawiens*, Stuttgart 1993, str. 32.

11 Elen Arveler, n.d., str. 133.

12 Elen Arveler, n.d., str. 134-136.

13 Primerjaj Episkop gomjekarlovački Simeon, *Karakterologija srpskog pravoslavja* (v: *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969 - Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*), Beograd 1969, str. 385-387.

Medtem ko je zahodni evropski prostor v času turškega osvajanja vstopal v "novi vek" z rastjo meščanske družbe in začetkom razvoja modernega kapitalizma, je turška država ponujala na novo osvojenih področjih družbeni model, ki ni omogočal primerljivega razvoja niti na gospodarskem niti na političnem področju. Ob družbenih izzivih, ki jih je doživljala zahodna Evropa (manifestirali so se z renesanso, reformacijo in kasneje prosvetljenstvom), je ostal osmanski imperij (in v njem vsi podrejeni narodi) neprizadet in pravzaprav statičen. Militantni turški fevdalni sistem, ki je počival na temeljih islamske tradicije, je dejansko preprečeval razvojno dohitevanje dinamičnega sveta, na katerega je mejil na svoji zahodni meji. Novi čas, ki je začel teči na Balkanu s prihodom novih gospodarjev, ni imel takorekoč nič skupnega z "novim vekom" srednje in zahodne Evrope.¹⁴ Nasproti sta si ponovno stala dva izključujoča kulturno zgodovinska kroga, ki sta imela na obrobju oziroma izven prostora njihovega imperialnega interesa na Balkanu svoje metropole: Benetke, Dunaj in Carigrad. V že povsem nasprotujoč in razdeljen prostor je hitro napredujoč osvajalet iz jugovzhoda vnašal na zavzetih ozemljih nov ideološko-verski dejavnik - islam, s katerim je prekril prejšnjo stvarnost, vendar pa večinoma ne tudi zbrisal zgodovinski spomin pokorjenih.

Osmanska država je do konca 16. stoletja zasedla okrog 80% ozemlja nekdanje Jugoslavije.¹⁵ Okupaciji turških osvajalcev so se izognili v celoti le Slovenci, od nekdanje Hrvaške pa so ostali le t.i. ostanki ostankov (reliquiae reliquiarum). Do konca 17. stoletja je Hrvaška obsegala le približno eno tretjino nekdanjega ozemlja. Velik del ozemlja nekdanje Jugoslavije, ki je bil inkorporiran v turško državo, pa je bil, potem ko se je meja turškega imperija umaknila in ustalila na rekah Una-Sava-Donava, pod turško oblastjo celih štiristo in celo petsto let. V tem času so nastale na tem prostoru pomembne etnične spremembe, ki so bile v tesni povezavi z ohranjanjem stare in uvajanjem nove vere. Uspeh obsežnega procesa islamizacije podrejenega prebivalstva, ki se je začel z uveljavljanjem turške države, je bil namreč odvisen prav od položaja, vloge in moči krščanske cerkve, ki si ga je zgradila v času srednjeveških fevdalnih držav.

Na ozemlju Srbije je islamizacija žela le skromne uspehe. Z izgubo srednjeveške države je srbska pravoslavna cerkev sicer izgubila svojo avtonomnost in nekdanjo organizacijsko vlogo, vendar pa nikoli stika s prebivalstvom. Z obnovitvijo cerkvene samostojnosti leta 1557 pa je bil Pečki patriarhiji ponovno vrnjen in še razširjen organizacijski okvir, znotraj katerega je prevzela določene kompetenčne pravice za vse srbsko prebivalstvo v turški državi (v zakonskem pravu, nekatere pravice v zvezi z dedovanjem, zastopstvo občine pred turško oblastjo itd.). Na Pečko patriarhijo je turška oblast prenesla skoraj vso civilno oblast bivše srbske države. Takoimenovani miletski sistem (millet), v okviru katerega so imeli nemuslimanski podložniki pravico na določeno samoupravo in upravo, je patriarhom dajal ne samo duhovno oblast nad njegovimi verniki, ampak so imeli tudi oblast, ki je prej pripadala srbskim vladarjem. Kljub lojalnosti do turške države vse do konca 17. stoletja, je patriarhija imela s svojim delovanjem dejansko možnost ohranjati zavest o državni tradiciji, ki je bila hkrati tudi cerkvena tradicija.¹⁶ Pravoslavna cerkev, ki je bila v bistvu fevdalna, je tako ohranjala med srbskim prebivalstvom povsem jasno družbeno vertikalo, vendar je

14 Karl Kaser, n.d., str. 130-142, 155-168.

15 Bogo Grafenauer, Kako Slovenci po odcepitvi?, Nova revija, 95, 1990, str. 377.

16 Sima Ćirković, Pravoslavna crkva u srednjevekovnoj srpskoj državi (v: Srpska pravoslavna crkva 1219-1969 - Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti), Beograd 1969, str. 51; Zgodovina narodov Jugoslavije, Ljubljana 1959, str.487-490; Ivo Banac, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji (Porijeklo, povijest, politika), Zagreb 1988, str. 70-71.

bila po svoji nižji duhovščini hkrati tesno povezana tudi z njenim prebivalstvom. V cerkvenem okviru je zato povsem samoumevno začel proces mitizacije srednjeveške države, njenih kraljev in plemenitajev. Ob zoženi možnosti družbene artikulacije so se vračale v pravoslavni svet stare balkanske patriarhalne oblike življenja (družinska zadruha, običajno pravo, plemo), ki so urejale notranje odnose. Ob tem je vzporedno oživila tudi ustna folkloro kot skupna oblika duhovnega in kulturnega življenja. Odločilno vlogo pri posredovanju in vzpodbujanju ohranjanja verske, družbene in kulturne identitete so imeli nekateri samostani in menihi, ki so predstavljali simbol etnične/narodne enotnosti. Vuk Karadžić je zapisal v začetku 19. stoletja, da so bili samostani "vse do danes pravi in edini stebri ter čuvarji krščanskih zakonov in srbskega imena."¹⁷ Srbska pravoslavna cerkev je imela v odnosu do podrejanja srbskega prebivalstva turški državi in do islamizacijskih pritiskov izredno pomembno in pozitivno vlogo kot povezovalna sila srbskega prebivalstva.

Proces islamizacije v Bosni in Hercegovini pa je potekal tako po tempu kot po obsegu hitreje in razsežneje kot drugod. Vzrok je bil tudi v tem, da je za turško državo, ki je s padcem Bosne uničila poslednji državni organizem na Balkanu, pomenil zavzeti prostor ugodno strateško izhodišče za uspešen boj proti Beneški republiki in Madžarski (Hrvaški). Drug vzrok, da je islamizacija lahko naglo potekala, pa je ležal v specifičnem položaju bosenske cerkve. Glede na nauk in organizacijo bosenska cerkev ni zmogla prevzeti povezovalne vloge, medtem ko sta bili katoliška in pravoslavna cerkev na tem osrednjem in težko dostopnem delu Balkana marginalizirani. Prebivalstvo je pričakalo nove gospodarje brez opore na neko močno cerkveno organizacijo, ki bi ščitila in povezovala njegove interese. Prvič v zgodovini se je islamizacija prav v Bosni na široko odprla plebejskim množicam in udarno vojaško silo proti zahodu (hrvaškimi in slovenskim deželam) je imela turška država prav v novih muslimanih. Prostor nekdanje srednjeveške države se je polnil z novo vsebino - z islamom. Glede na postopen in sistematičen način turškega osvajanja sta oblikovanje upravno-politične strukture in nastanek bosenskega pašaluka potekala v obliki procesa, ki ga lahko zamejimo z letnicami 1463 (padec Bosne in ustanovitev bosenskega sandžaka) ali z letnicama 1448-1453, ko je dobila Turčija v Bosni prve stalne postojanke, in z letom 1592, ko je padla v turške roke zadnja pomembna trdnjava Bihač in bila vključena v pašaluk.¹⁸ Bosenski sandžak je predstavljal neke vrste matico (paša sandžakov) vseh sandžakov, ki so prišli kasneje v sestavo pašaluka. Z osrednjim delom med rekama Drino in Vrbasom se je bosenski sandžak širil na zahod do reke Une in prek nje v Cazinsko krajino, na vzhodu pa je vključeval še ozemlje današnjega Sandžaka, ki sta ga zamejevali deli porečij Ibra in Drine. Pašaluk, ki je zajemal (od Šabca do morja, od Zvečana do Virovitice) večje ozemlje, kot ga je kdajkoli obvladoval katerikoli bosenski kralj, je imel svoje središče v srcu stare srednjeveške države. Ob koncu 17. stoletja, ko je Avstrija skupaj z Benečani dosegla v vojni s Turčijo uspehe ter v 18. stoletju, ki so ga zaznamovale avstrijsko-turške vojne, so se meje bosenskega pašaluka spreminjale, obseg se je manjšal in se v glavnem omejil na meje Bosne iz 15. stoletja.¹⁹ V zvezi s položajem srednjeveške države in v zvezi s položajem jedra bosenskega pašaluka je obstajala kontinuiteta regionalne zavesti. To so vzpodbujali še povsem netipični privilegiji, ki jih je v osmanskem imperiju uživalo muslimansko prebivalstvo v Bosni: pravica do dedovanja posesti,

17 Vladimir Stojančević, *Srpski narod pred prvi ustanak (v: Istorija srpskog naroda. Od prvog ustanka do berlinskog kongresa 1804-1878. Peta knjiga, prvi tom)*, Beograd 1981, str. 18.

18 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk (postanak i upravna podjela)*, Sarajevo 1982(2), str. 15, 39.

19 Hazim Šabanović, n.d., str. 70, 79, 80.

vpliv na vojaško-upravno in sodno oblast, nekateri nižji davki. Muslimani v Bosni, ki praviloma niso znali turško, ampak so govorili bošnjaško, so ob koncu 18. stoletja predstavljali večinsko prebivalstvo (okoli 700 000). Sebe so imenovali Turke (to je ljudi, ki so "turške" vere), prave Turke pa Turkuše.²⁰ Status, ki ga je imelo muslimansko prebivalstvo v odnosu do pravoslavni Srbov in katoliških Hrvatov, ter vojne, ki so pritiskale na meje Bosne s strani Beneške republike in avstrijske monarhije, so utrjevale posebno zavest islamiziranega prebivalstva v Bosni. Nastala je tudi zavest o določeni avtonomnosti te dežele v primerjavi z drugimi v turški državi, kar so potrjevale posebne pravice muslimanskega prebivalstva, osrednji položaj bosenskega sandžaka v pašaluku ter geografski položaj Bosne kot najbolj izpostavljene zahodne pokrajine v turškem imperiju. V osrednjem delu bosenskega pašaluka tako lahko sledimo določeni kontinuiteti svojevrstnega položaja, ki ga je imela Bosna tako v srednjem veku, kot kasneje v stoletjih pod turško dominacijo.

S prihodom Turkov na Balkan so bili povezani veliki migracijski premiki, ki so trajali od 14. do 18. stoletja. Pravoslavno prebivalstvo se je selilo v smeri sever in severozahod, doživljalo svoj prodor v osrednjo in zahodno Bosno, po padcu te pokrajine v turške roke pa se je začel dolgotrajen migracijski pritisk na zapuščena obmejna področja Hrvaške (v manjši meri tudi na slovensko ozemlje).²¹ Na Hrvaškem, ob meji s Turčijo, se je družba militarizirala. Ta proces se je močneje okrepil še zlasti potem, ko je dobilo t.i. "vzhodno vprašanje" poln zamah in je avstrijska monarhija izrinila v šestnajst let dolgi vojni (1683-1699) osmanske gospodarje iz Madžarske in Slavonije. Vzdolž hrvaško - bosenske meje, oziroma vzdolž meje med turškim cesarstvom in avstrijsko monarhijo je nastala Vojna krajina. Izdvojena kot poseben teritorij pod neposrednim vplivom habsburškega dvora, je bila sprva dejansko rezultat spopada med islamom in zahodnim krščanstvom, kasneje pa je to ogromno vojaško kasarno ohranjala avstrijska monarhija tudi zavoljo želje po dominaciji v srednji Evropi. Proces militarizacije družbe je pomenil, da se je zaradi vojno-politične stvarnosti izoblikovala v Vojni krajini povsem specifična oblika družbene ureditve. Prišleki, ki so pred turškim pritiskom prišli v novo okolje, so si skušali zagotoviti poseben osebni položaj. V zameno za določene samoupravne organizacijske oblike življenja in versko svobodo so pravoslavni priseljenci sprejeli dolžnost vojakov krajišnikov. Kot plačilo za opravljanje takorekoč doživljenske vojaške službe so krajišniki, ki so živeli v okviru starih patriarhalnih skupnosti - hišnih zadrugah, dobili od vladarja zemljiško posest.²² Vojaška služba in nanjo vezana posest ni vzpostavljala fevdalnih, oziroma podložniških odnosov, ampak je vstop prišlekov v pogodbeno razmerje, zavarovano z dogovorjenimi in zapisanimi pravicami, ohranjal njihovo osebno svobodo. Dane socialne in ekonomske podlage so zagotavljale v Vojni krajini sicer svobodno, vendar popolnoma zaprto kmečko družbo, kjer ni bilo pravih mest, niti ni bilo prave vzpodbude zanje. Zaprtost te družbe, ki jo je hotelo hrvaško plemstvo razbiti s poskusi vzpostavitve nekdanjih fevdalnih odnosov na tem teritoriju, je še bolj utrjevala

20 Avdo Sučeska, Ajani, Sarajevo 1965; Vladimir Stojančević, n.d., str. 9-10; Ivo Banac, n.d., str. 50.

21 Balduin Saria, Die Flüchtlingsbewegung in der Türkenzeit, Südostdeutsches Archiv, 7. Band, München 1964, str. 129-153; Ignacij Voje, Migracioni procesi iz Bosne u slovenačkim zemljama za vrijeme turskih provala u 16. stoljeću (v: Migracije i Bosna i Hercegovina), Sarajevo 1990, str. 89-99; Bogo Grafenauer, Problem migracij v zgodovini Slovencev, Zgodovinski časopis, 45, 1991, str. 189-191; isti Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadaljni narodnostni razvoj, Zgodovinski časopis, 45, 1991, str. 203-209; Ignacij Voje, Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju (16. do 18. stoletje), Zgodovinski časopis, 46, 1992, str. 323-333.

22 Karl Kaser, Freier Bauer und Soldat (Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881), Graz 1986; Dragutin Pavličević, Hrvatske kućne zadruge, I. (do 1881), Zagreb 1989.

pripadnost krajišnikov pravoslavni cerkvi. Tudi pritiski katoliške cerkvene oblasti, da bi verski prvaki pravoslavne skupnosti sprejeli unijatstvo, so naleteli na malenkostne pozitivne odmeve. Prav prek pravoslavne cerkve pa so krajišniki, ki so bili po svoji etnični pripadnosti večinoma slovanizirani Vlahi, izgubljali svojo prvotno etnično identiteto in jo v novih razmerah nadomeščali s srbsko.²³ Pravoslavna cerkev kot organizacija in vera kot duhovna vsebina sta bili tako tisti temelj, ki je bil pomemben pri ohranjanju njihovega položaja v Vojni krajini, kasneje pa odločilen pri oblikovanju nacionalne zavesti.

Ko se je ob koncu 17. stoletja obrnilo razmerje sil med dvema rivaloma na Balkanu v prid Avstrije in je ta začela potiskati turško oblast proti jugovzhodu, je ponovno potekalo obsežno prerazporejanje prebivalstva na ozemlju bivše Jugoslavije. Tokrat se je islamizirano prebivalstvo na Madžarskem in v Slavoniji, ki sta bili pod turško oblastjo okoli stošestdeset let, umikalo pred napredujočo krščansko vojsko globoko v turško državo. Bosenski pašaluk se je zmanjšal, vendar pa se je s prihodom beguncev, predvsem iz Slavonije, močno povečala koncentracija islamiziranega prebivalstva v Bosni. Vojne razmere pa so tedaj prisilile tudi večji del katolikov v Bosni, da so turško državo zapustili in se naselili na prostoru, ki so ga osvojile krščanske čete.²⁴

Ob zmagovitem pohodu Avstrije so se ponovno jasno pokazala stara nasprotja in razlikovanja med vzhodnimi in zahodnimi kristjani. Dunajski dvor je ob vojaških uspehih svoje vojske vzpodbujal k uporabi prebivalstva na še neosvojenih ozemljih Srbije ter pri tem izpostavljal "krščansko solidarnost" kot tisto podlago, ki lahko zagotovi uspeh. Srbi, kot tudi drugi pravoslavni narodi, pa so svoja pričakovanja stavili na Rusijo, ki se je sklicevala na "pravoslavno solidarnost". Leta 1687 je škopski metropolit Jeftimij opozoril ruske cerkvene kroge, da sta se srbsko prebivalstvo in cerkev znašla pod trojnim pritiskom - avstrijskim, beneškim in turškim ter pred dvema sovražnikoma - islamom in katolištvom. Prvaki srbske pravoslavne cerkve so videli v prodoru avstrijske vojske do Beograda možno nevarnost za uničenje osmanskega cesarstva s strani nastajajoče avstrijske katoliške velesile, s tem pa tudi smrtno nevarnost za srbsko cerkveno organizacijo kot tudi za samo pravoslavje. Odposlanec srbskega patriarha Arsenija III. Crnojevića arhimandrit Isaija je prišel leta 1688 v Moskvo in prosil, da ruski car reši pravoslavne kristjane pred "Rimljani", saj so ti začeli na osvojenih področjih Madžarske in Moreje spreobračati nekatere pravoslavne cerkve v unijatske, nekatere pa v rimokatoliške. Isaija je poudarjal, da bodo katoliške sile po osvojitvi balkanskih dežel in Carigrada "pripeljale pravoslavne kristjane omenjenih dežel v še hujšo pogubo kot je turška, saj bo grško-pravoslavna vera izkoreninjena in bo izginila, ker bodo Rimljani vse samostane in cerkve spremenili v svoje, nekatere pa prisilili v prekleto unijo."²⁵ Morebitna izguba cerkveno-organizacijskih okvirov bi glede na vlogo, ki jo je imela cerkev med srbskim prebivalstvom, gotovo pomenila tudi izgubo njihove specifične identitete. Tisti Srbi, ki so sprejeli islam ali katoliško vero, so namreč izgubili narodno identiteto.²⁶ Cerkev se je tako jasno zavedala, da pomeni organizirano pravoslavje za Srbe dokaz njihovega obstoja - poistovetenje

23 Mirko Valentić, *Temeljne značajke povijesti Vojne krajine*, Povijesni prilozi, Zagreb 1991, str. 12-16, 25-28; Ivo Banac, n.d., str. 50, 51.

24 Luka Džaković, *Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u 18. vijeku - u svijetlosti nepoznatih podataka*, Jugoslavenski istorijski časopis, 1-4, 1978, str. 160-163.

25 Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od 16. do 19. veka* (SANU, posebna izdanja), Beograd 1950, str. 394, 395; Gligor Stanojević, *Srbija u vreme bečkog rata*, Beograd 1976, str. 95, 99, 236.

26 Gligor Stanojević, n.d., str. 237.

pravoslavlja in srbstva je postajalo vse bolj očitno.

Leta 1690 so Turki začeli veliko protiofenzivo proti avstrijski vojski, ki je pred tem zasedla takorekoč vse srbsko ozemlje do Skopja. Pred turškim pritiskom, ki je spet potisnil mejo turškega cesarstva do Beograda, se je moral prek Donave in Save umakniti tudi del srbskega prebivalstva (t.i. Velika selitev Srbov). Arseniju III. Crnojeviću je tik pred pobegom na habsburško stran uspelo dobiti od avstrijskega cesarja Leopolda I. pomembne privilegije. Srbski cerkvi je bila s privilegiji zagotovljena v novi domovini vodilna vloga med srbskim prebivalstvom v političnem, kulturnem in verskem življenju.²⁷ Miletski sistem, ki so ga Srbi prenesli v Habsburško monarhijo v precejšnji meri, je bil poslej močno orodje za ohranjanje, širjenje in rast nacionalne identitete in ideologije v zahodnih delih Balkana. Srbsko prebivalstvo, ki se je razlilo po Panonski nižini in na osvobojeno hrvaško ozemlje, si je zagotovilo precejšnjo stopnjo duhovne in svetne oblasti. S pridobljenimi privilegiji se je tako obranilo tudi verskih pritiskov katolicizma in protestantizma. Hkrati s tem pa so si Srbi zaprli pot do velikih kulturnih tokov evropske civilizacije 18. stoletja in to kljub temu, da so se začeli prilagajati kulturnemu okolju srednje Evrope. Najprej v Kruševdolu, nato pa od leta 1713 v Sremskih Karlovcih, je bila ustanovljena še krovna verska organizacija - metropolija, ki je do leta 1918/1920 skrbela za vse pravoslavne Srbe v Habsburški monarhiji (Vojvodini, Slavoniji in na Hrvaškem). Metropolija je priznavala patriarhijo v Peći, ki je bila v osmanskem cesarstvu in je formalno ohranila jurisdikcijo nad vsem srbskim prebivalstvom. Leta 1766, ko je bila patriarhija ukinjena pod pritiskom turške oblasti in carigradske patriarhije, pa so skušale prevzeti srbske skupnosti v avstrijski monarhiji duhovno oblast nad srbskim prebivalstvom v ožji Srbiji. Na ozemlje stare srbske srednjeveške države (Kosovo), ki so ga Srbi v precejšnjem številu zapustili, pa so se naselili islamizirani Albanci, ki so bili na tem ozemlju v manjšem številu naseljeni že prej. Preostalo srbsko prebivalstvo na tem področju je bilo poslej izpostavljeno hudim islamizacijskim pritiskom.²⁸ Etnične razmejitvene črte na celotnem nekdanjem jugoslovanskem prostoru, opredeljene s pravoslavljem, islamom in rimokatolištvom, so bile, kot posledica trajnejših časovnih linij zgodovinskega toka, v grobem postavljene. Etnično homogenost je "motilo" predvsem izdvojeno pravoslavno prebivalstvo, ki je prebivalo tudi v Vojni krajini v Habsburški monarhiji, v severni Dalmaciji, ki jo je obvladovala Beneška republika, ter v Bosni, ki je bila pod turško oblastjo. Zlasti ta področja ter v Bosni nikoli priznana identiteta muslimanom, ki (je) izhaja(la) neposredno iz verske pripadnosti, so postala konfliktna v času oblikovanja nacionalne zavesti in v času načrtov in hotenj po oblikovanju samostojnih držav na račun razbitega in obnemoglega osmanskega in habsburškega imperija.

Že v obdobju velikega etničnega razmeščanja v 17. stoletju, ki je bilo posledica spopada metropol (Dunaja, Carigrada in delno Benetk) za vpliv in posest na Balkanu, so oblikovali posamezni Hrvati in Srbi samostojno politično misel in program, ki sta določala prizadetim narodom samostojno ali vsaj samostojnejšo vlogo v odnosu do

27 Jovan Radonić-Mita Kostić, *Srpske privilegije 1690-1792* (SANU, posebna izdanja), Beograd 1954.

28 Katoliškim enklavam v turški državi se ni godilo nič bolje, poleg tega jim je bila nenaklonjena tudi sama pravoslavna cerkev. Tako kot so imeli pravoslavci izrazito negativno mnenje o katolikih, tako so se tudi katoliški duhovniki v večinsko muslimanskem in pravoslavnem okolju izražali izrazito nenaklonjeno do svojih verskih nasprotnikov. V drugi polovici 18. stoletja je tako npr. katoliški nadškof Matija Masarek v Skopju pisal o hudih pritiskih muslimanskih Albancev ("Libera nos, Domine, ab Albanensibus!") in stalnih sporih s predstavniki pravoslavne vere, ki so silili katolike k plačevanju dajatev. Biti podrejen patriarhu, pa naj bi bilo za katolika, kot je pisal nadškof, enako kot biti podrejen Judom ali Ciganom, Jovan Radonić, n.d., str. 675, 678.

avstrijske in osmanske monarhije. Juraj Križanić (1617-1683),²⁹ katoliški duhovnik in misionar, je več kot pol svojega življenja preživel izven Hrvaške, od tega kar petnajst let v sibirskem pregnanstvu. Svoje življenjsko poslanstvo je videl v delu za združitev razcepljene krščanske cerkve in vseh Slovanov. Načrte, ki jih poznamo iz njegovega obsežnega dela "Razgovori ob wladatelistwu", poimenovanega tudi "Politika", bi, po njegovem mnenju, lahko uresničila le Rusija, ki je imela tudi edina vladarja slovanske krvi. Smatral je, da so vsi Slovani en, sicer razvejan narod, ki mora imeti skupen jezik. Izumil je nekakšen slovanski esperanto, sam ga je imenoval ruski jezik, v katerem so prevladovale hrvaške značilnosti. Enako kot Turke, ki naj bi jih Rusija izrinila iz slovanskega sveta, je odklanjal tudi Nemce. Rusija, ki naj bi se s prosvetnokulturnim delom dokopala do spoznanja o pravoslavni verski zablodi, naj bi združila celotno slovansko skupnost, vendar ne pod oblastjo ruskega carja, ampak le tako, da bi pomagala pri obnovi nekdanjih slovanskih držav. Intelektualni idealizem Juraja Križanića je seveda naletel na le negativen odmev: v Vatikanu je veljal za rusofila, v Moskvi pa za vatikanskega vohuna. Križanićev "slavizem", kot idejo o jezikovni in etnični, pa tudi verski enotnosti Slovanov, so ignorirali. Njegova politična misel je ostala anonimna vse do začetka 20. stoletja, ko je bila vključena kot vzor za "slovansko bratstvo" v politično življenje predvsem Hrvatske pučke seljačke stranke. V svojem času, kot tudi v 18. in zlasti 19. stoletju, pa sta imela večji vpliv na javnost Srb Džordže Branković (1645-1711)³⁰ in Hrvat Pavao Ritter Vitezović (1652-1713).³¹ Diplomata in politik Branković je videl v prevzemanju vojaške in politične pobude Avstrije na Balkanu možnost, da si Srbi zagotovijo svojo državo. Zagledan sicer v Moskvo, zaščitnico pravoslavja, je ponujal svoje usluge Dunaju. Z avstrijskim dovoljenjem naj bi organiziral v Srbiji velik protiturški upor, s čimer bi hkrati postavil temelje za uresničitev svoje ideje o državi. Ne glede na to, da se Branković ni izkazal kot uspešen organizator, pa je njegova ideja o svobodnem "Ilirskem kraljestvu" (obsegalo naj bi ozemlje od Črnega morja vse do zahodnih mej Srbije) vznemirjala dunajski dvor. Avstrijski cesar si namreč ni želel, da bi nastala po padcu Turčije ob južni meji avstrijskega imperija nova slovanska država, četudi bi priznavala avstrijsko vrhovno oblast. Avstrija, ki je smatrala, da bo osmansko cesarstvo ob koncu osemdesetih let 17. stoletja na Balkanu dejansko poraženo, je želela turško oblast v celoti nadomestiti s svojo. Brankovića so zaprli in kljub temu, da so ga srbske starešine izvolile v Budimu za svojega necerkvenega voditelja - despota, to avstrijske oblasti ni niti malo omajalo. Do smrti je Branković ostal v konfinaciji, kjer je napisal obsežne "Slaveno-serbske kronike". V njih je poudarjal izročilo o srbski skupnosti in njeni povezanosti vseh, zlasti južnih Slovanov. Kot politični mislec je zelo vplival na Srbe v Habsburški monarhiji in prvi formuliral njihove zahteve po politični avtonomnosti in ohranitvi verske svobode.

Če naj bi Ilirsko kraljestvo Džordža Brankovića zajemalo ne povsem jasno opredeljena področja "ilirskih narodov", pa je Pavao Ritter Vitezović poimenoval Hrvate s pojmom Iliri; ti pa naj bi bili vsi Slovani. Hrvaško ime naj bi bilo torej po njegovih ugotovitvah prvotno ime za vse Slovane, vendar pa je razprostranjenost hrvaškega imena uporabil tudi za ožji prostor. Ime Hrvaške je omejil na celotno etnično področje južnih Slovanov, pri čemer ni zavračal posamezna pokrajinska in gentilna imena, je pa s krovnim imenom dal celotnemu področju južnih Slovanov enoten etničen predznak

29 Jaroslav Šidak, Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti (razpravi: Juraj Križanić i značenje njegova djela; Počeci političke misli u Hrvata - J. Križanić i P. Ritter Vitezović), Zagreb 1981, str. 124-133, 134-147.

30 Jovan Radonić, Džuradž II. Branković "despod Ilirika", Cetinje 1955; Zgodovina narodov Jugoslavije, II, Ljubljana 1959, str. 697-700.

31 Jaroslav Šidak, n.d., str. 134-147.

in pomen. Program pisatelja Vitezovića, ki je vključeval avstrijsko prisotnost, povsem pa izključeval iz igre osmansko cesarstvo in Beneško republiko, se je zdel v 18. stoletju celo uresničljiv zaradi uspešnega avstrijskega prodora v Srbijo. Vpliv Vitezovićevega "pankroatizma", ki ga je oblikoval v spisu "Oživljena Hrvaška" (Croatia rediviva), pa je bil precejšen zlasti kasneje, potem ko so njegove ideje dobile v 19. stoletju nacionalno preobleko. Do določene mere se je njegov vpliv izražal v ilirskem gibanju (hrvaškem narodnem preporodu), močneje pa je vplival na ideologe Hrvaške stranke prava Ante Starčevića in Evgena Kvaternika.

Uresničitev Križaničevih idej in njegovega političnega programa je predvidevala eliminacijo dveh nasprotujočih si sil (Avstrije in Turčije) in vzpostavitev slovanske skupnosti ter obnovitev nekdanjih držav s pomočjo Rusije. Uresničitev Brankovićevega ali Vitezovićevega programa pa bi pomenila združitev etnično razpršenega južnoslovanskega področja pod okriljem politične sile (Avstrije), ki je imela v njunem življenju vojaško pobudo. Vsem trem avtorjem političnih konceptov je bilo skupno, da so smatrali Slovane, oziroma južne Slovane, za en narod s skupnim jezikom. Detalji, ki so zadevali Slovence, so zanimivi in pomenljivi. Križanič med "Zadunajce", kot je poimenoval južne Slovane, verjetno ni štel Slovencev, ker je menil, da so izgubljeni v nemškem prostoru in zato v slovanskem nimajo bodočnosti. Vitezović pa je Slovence vključeval v njegovo, čez Balkan razpotegnjeno Hrvaško in jih označil kot Alpske Hrvate. Povsem naravno je, da v delu in delovanju teh piscev lahko prepoznamo njihovo versko pripadnost, vendar je veliko pomembnejše to, da se v njihovi etnični podobi in pripadnosti jasno odraža pravoslavlje, oziroma katolištvo kot del necerkvene kulture. S tem pa je bilo njihovo programsko-politično izhodišče že determinirano in dejansko družbeno neprehodno. Ta neprehodnost se je poslej izražala v 19. in 20. stoletju, ko versko poimenovanje naroda ali posameznika ni pomenilo, oziroma ne pomeni več nujno zgolj veroizpoved vernika, ampak (je) pomeni(lo) označitev kulturno - zgodovinskega kroga, kateremu narod ali posameznik pripada in iz katerega črpa specifične življenjske vzorce in vrednostna merila. Iz njih pa izhajajo specifične mentalitete in seveda tudi politika v najširšem pomenu te besede kot najbolj izrazita manifestacija določenih hotenj v odnosu do drugih.

Konec 17. stoletja je bil med velikima rivaloma, Avstrijo in Turčijo, odločen boj za Panonsko nižino v korist Avstrije. Kljub velikim vojnem v 18. stoletju, v katere se je proti Turčiji dejavno vključila vse močnejša Rusija, brez katere se poslej ni moglo rešiti "vzhodnega vprašanja", se je na Balkanu dejansko ohranjalo ravnotežje - meja med obema silama je bila ob koncu 17. stoletja in ob koncu 18. stoletja skorajda nespremenjena: leta 1718 je Turčija izgubila le kos ozemlja v Sremu (trikotnik med rekama Savo in Donavo, ki ga lahko zamejimo s točkami Sremska Mitrovica - Slankamen - Zemun), leta 1791, oziroma leta 1795 pa sta Hrvaška in Dalmacija pridobili na račun Turčije nekaj ozemlja, ki je začrtalo v bistvu še danes veljavno uradno mejo med Hrvaško in Bosno.³² Konec 18. stoletja, leta 1797, je propadla Beneška republika. Njena ozemlja v Istri in Dalmaciji je sprva dobila Avstrija, nato jih je prevzela osvajalna Francija. Po padcu Napoleona pa so bila leta 1815 znova vrnjena avstrijskemu cesarstvu. Proces, ko se je začela ostrina obeh sil na razmejitvenem Balkanu krhati, pa je zajemal časovni lok 19. stoletja in vse do končnega zloma v drugem desetletju 20. stoletja. Avstrijski dvor, ki je vodil v preteklem stoletju ne-

32 Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici prema odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo 1973*; Milan Kruhek, *Granice Hrvatskoga kraljevstva u međunarodnim državnim ugovorima (Od mira na Žitvi 1606. do mira u Svištovu 1791.)*, Povijesni prilozi, Zagreb 1991, str. 37-79.

uspešne vojne, ko je cesarstvo doživljalo tudi teritorialne spremembe, je imel na Balkanu sicer še vedno politično in vojaško pobudo, vendar znotraj monarhije ni mogel zadržati nacionalnega vrenja (1848), niti ni zmožal preprečiti priznanja partnerskega položaja Madžarski (1867). Medtem ko je bilo centralistično in absolutistično cesarstvo spremenjeno z nastankom avstroogrškega sporazuma, ni pa bilo temu cesarstvu še videti konca, se je delitvena bilanca že začela z dobesedno razkrajajočim se osmanskim cesarstvom. Na kose so ga trgale zunanje sile (Francija, Anglija, Rusija, Avstrija), znotraj ga je pretresala fevdalna anarhija. Številni upori na Balkanu so preraščali v nacionalna osvobodilna gibanja (leta 1830 je postala neodvisna Grčija, leto pred tem sta dobili avtonomijo Vlaška in Moldavija, leta 1861 sta se obe kneževini združili v Romunijo, sedemnajst let kasneje je postala Romunija neodvisna država. Bolgarija je postala vazalna kneževina turške države leta 1878, leta 1908 je dobila še neodvisnost. Pet let kasneje, po prvi balkanski vojni, so priznale evropske sile predvsem zaradi interesa Italije in Avstro-Ogrske neodvisnost še Albaniji.) Ozemlje bivše Jugoslavije, ki je bilo v sklopu osmanske države, je skladno z omenjenimi političnimi in vojaškimi dogajanja doživljalo podobno usodo. Številni upori proti turški razpadajoči oblasti so že konec 18. stoletja prinesli prebivalstvu v notranjosti Črne gore ne sicer formalne, pač pa dejansko samostojnost. Srbija je dosegla avtonomijo v okviru turške države leta 1830, potem ko sta izbruhnila med srbskim prebivalstvom dva silovita protiturška upora v prvih desetletjih 19. stoletja. Skoraj petdeset let kasneje, leta 1878, sta Črna gora in Srbija postali neodvisni državi, Bosna in Hercegovina pa je prišla pod upravo Avstro-Ogrske. Meja habsburškega cesarstva je bila potisnjena na Drino - na staro ločnico krščanskega sveta. Novonastale pravoslavne države na Balkanu so začele iskati medsebojno ravnotežje in skušale uveljaviti svoje interese. Prihajale so v spore in vojaške konflikte (npr. srbsko-bolgarska vojna leta 1885), ali pa so vzpostavljale zavezništva (npr. Balkanska zveza leta 1912, balkanski vojni leta 1912/13), da bi dokončno iztisnile Turčijo iz Balkana in si razdelile ozemeljski plen (npr. Makedonijo). Kot dediščina večstoletne oblasti turškega imperija, pa se je od Carigrada prek Bolgarije, Makedonije, Sandžaka, do vključno Bosne in Hercegovine razprostiral bolj ali manj širok pas naseljenega muslimanskega prebivalstva.

V okvirih dveh cesarstev, od katerih je bilo eno že povsem inferiorno, vendar drugo ne toliko močno, da bi nad teritorijem prvega vzpostavilo svojo oblast, so iskali južnoslovanski narodi v 19. stoletju svoje lastne nacionalne pozicije. Z izoblikovanjem družbene elite, izobraženstva in meščanstva so južnoslovanski narodi artikulirali svojo narodno politično voljo. Slovencem, Hrvatom in Srbom je uspelo v 19. stoletju izoblikovati svojo nacionalno zavest - individualnost, ki so jo seveda, v skladu s povsem različno zgodovinsko izkušnjo, utemeljevali na povsem različne načine: Srbi s sklicevanjem na staro državo in cerkveno tradicijo, Hrvati na nikoli ugaslo plemiško-fevdalno avtonomijo v okviru kraljestva Sv. Štefana, Slovenci pa z jezikom. V želji po združitvi narodnega telesa, oziroma v strahu, da ne bodo mogli doseči popolne nacionalne emancipacije v okviru sicer mnogonacionalnih monarhij, so se začeli južnoslovanski narodi ozirati drug proti drugemu in to ne glede na to, ali so bili njihovi nacionalni programi medsebojno izključujoči ali povezovalni. Namen je bil, da prostor, na katerem prebivajo odvisne narodne skupnosti, posredno ali neposredno izključijo iz obstoječega okvira habsburške oziroma osmanske monarhije. Pri tem so posamezne politične elite težile k temu, da bi povezale teritorije, kjer so (bili) naseljeni prebivalci določenega naroda, v celoto. Sledeč starejšim nastavkom domače politične misli so, pripisovale svojemu narodu dominantno vlogo, oziroma prevladujočo razprostranjenost. V povezovanju z drugimi narodnimi skupnostmi so posa-

mezne nacionalne politične elite, v kolikor so druge južnoslovanske narode sploh prepoznavale in priznavale, videle predvsem možnost, da dosežejo lastno nacionalno samorealizacijo. Želja po kulturnem in jezikovnem poenotenju, zlasti pa končno tudi po politični združitvi južnoslovanskih narodov, je bila tako stvar zornega kota prizadetih strani, predvsem Srbije in Hrvaške, ki sta mejili druga na drugo, vendar pa pripadali različnima kulturno-zgodovinskima svetovoma.

V prvi polovici 19. stoletja je bil na Hrvaškem prevladujoč idejno politični tok ilirsko gibanje, katerega glavni predstavnik in vodja je bil Ljudevit Gaj (1809-1872). To hrvaško nacionalno gibanje je bilo na idejni ravni večpomensko in je naletelo z različno intenzivnostjo na pozitivne in tudi izrazito negativne odmeve pri skorajda vseh južnoslovanskih narodih. Usmerjeno proti Madžarom, je težilo k večji samostojnosti Hrvatov v odnosu do madžarske prevlade in k združitvi vsega hrvaškega ozemlja; izhajajoč iz spoznanja o jezikovni sorodnosti južnoslovanskih narodov, ne da bi pri tem upoštevalo posamezne zgodovinske tradicije, pa naj bi prišlo do skupnega knjižnega jezika in na tem temelju do skupne nacionalne zavesti, ki naj bi nakazovala možnost združitve Srbov, Hrvatov in Slovencev.³³ Ilirsko gibanje je tako imelo obenem karakter "nadnacionalne ideologije in hrvaške nacionalne integrativne ideologije". Iz tega protislovnega in dvojnega značaja ilirizma se je izdvojila enovita smer - pravaštvo, ki je, izhajajoč iz hrvaškega državnega prava, priznavalo le Hrvate kot politično nacijo med južnimi Slovani.³⁴

V skladu s takšnim prepričanjem sta glavna ideologa tega političnega koncepta postavljala meje Hrvaške globoko na teritorij drugih narodov. Evgen Kvaternik (1825-1871) je smatral, da Hrvati žive na ozemlju od Alp do Drine in od Albanije do Donave. Ante Starčević (1823-1896) pa je potiskal mejno črto še bolj na vzhod - do Timoka (na mejo Srbije in Bolgarije). Na tem teritoriju t.i. Velike Hrvaške bi imeli Hrvati vsakršno dominacijo (bili naj bi tudi večinski narod), medtem ko bi ostale marginalne slovanske skupnosti imele le pravice, ki bi jih potrjevale kot zgolj folklorno posebnost.³⁵ Znatno del hrvaške intelektualne srenje pa se ni odrekel ilirizmu, kot so to storili pravaši. V drugi polovici 19. stoletja, predvsem po letu 1860, je ilirizem doživel prenovu in se je poslej uveljavljal v obliki jugoslovanske ideje. Glavna zagovornika te ideje sta bila prvaka Hrvaške narodne stranke duhovnika Josip Juraj Strossmayer (1815-1905), škof v Džakovu, in zgodovinar Franjo Rački (1828-1894), kanonik v Zagrebu. V tem političnem krogu so se zavedali, da na Hrvaškem ni dovolj moči in ne sredstev, ki bi omogočila uspešen in učinkovit odpor proti avstro-ogrskemu raznarodovalnemu pritisku in hkrati združitve južnoslovanske skupnosti v okviru Habsburške monarhije. Z naslonitvijo na slovanske sorodnike na Balkanu pa se ni ponujala le možnost omiliti pritisk Madžaronov na Hrvaškem, ampak se je ponujala možnost odpirati pot za združitve južnoslovanskih narodov v državo. Ta naj bi, zgrajena na ruševinah avstro-ogrskemu monarhije, obsegala tudi Srbijo in Črno goro. Srbija naj bi imela pri tem enako politično vlogo kot Piemont v Italiji, Hrvaška pa enako kulturno vlogo kot Toskana. Strossmayerjev program duhovne združitve južnih Slovanov in oblikovanje federativne države "vseh jugoslovanskih plemen" je vključeval tudi pomiritev večno sprtih krščanskih cerkva. Toda želje, ki naj bi presegle verski razkol, so bile resnično pobožne. Povsem razvidno je namreč bilo, da se obe nacionalni ideologiji posebej razlikujeta prav zaradi odnosa do religije in pogojenosti z njo. Srbi so povsem naravno videli v svoji cerkvi nacionalno institucijo, ideologi

33 Primerjaj Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb 1988, str. 522-532.

34 Janko Pleterski, Nacije, Jugoslavija, revolucija, Beograd 1985, str. 32.

35 Ivo Banac, n.d., str. 87.

hrvaške nacionalnosti, ki so bili vsi praktični katoliki, pa so izenačevali hrvaštvo in katolištvo. Ob nastajanju dualistične monarhije je Strossmayer sprejel dogovor s predsednikom srbske vlade Garašaninom, da Srbija osvobodi Bosno in Hercegovino. Strossmayer, ki je smatral, da v Bosni in Hercegovini živi hrvaški narod treh ver, je videl v dogovorjenem dejanju zgolj oblikovanje jedra, okoli katerega se bo oblikovala nova in samostojna jugoslovanska država. Srbija, nepripravljena na vojno, se je, ne da bi s tem seznanila Hrvatke, odpovedala pripravam na upor v Bosni, hkrati pa se je naslonila na madžarsko vladu. Srbski knez je namreč predvideval, da je moč dobiti del Bosne po diplomatski poti.³⁶

Politične špekulacije Srbov in Hrvatov (in tudi naivnost Hrvaške narodne stranke v odnosu do srbskih politikov) so se trenutno razblinile, potem ko je Berlinski kongres leta 1878 določil nov zemljevid Balkana. Na račun hirajočega osmanskega cesarstva se je precej povečalo ozemlje Srbije in Črne gore, Bosna in Hercegovina pa je bila priključena Avstro-Ogrski. Srbija, ki poslej vse do začetka 20. stoletja ni več sodelovala v gibanju za uresničitev jugoslovanske države, pa je prav v odnosu do Strossmayerjeve Hrvaške narodne stranke pokazala, da sledi predvsem uresničitvi lastnega državnega programa.

V Srbiji se je že od začetka 19. stoletja, v prvih letih upora proti Turkom (1804-1813), uveljavila ideja o samostojni srbski državi. Razvoj in zaščito srbskemu prebivalstvu naj bi omogočala le svobodna in samostojna nacionalna država, ki bi poslej prevzemala pobudo za osvoboditev tudi tistega srbskega prebivalstva, ki je živelo izven področja upora. Program, ki so ga podpirali tako pravoslavni cerkveni krogi izven turške države kot seveda pomembni srbski knezi in menihi v beograjskem pašaluku, se je zdel uresničljiv. Uporniki v Srbiji so namreč osvobodili velik del svojega ozemlja, zasedli Beograd, ga proglasili za svoje glavno mesto in začeli izgrajevati lastno državno organizacijo. Vojno - politični odnosi med Turčijo in Rusijo (in Rusije s takrat ekspanzivno Napoleonovo Francijo) pa so vrnili srbsko osvobodeno ozemlje v okrilje turške države (Bukareštanski mir leta 1812). Vrsto manjših in večjih uporov proti Turkom, ki so sledili, nesoglasja med samimi srbskimi prvaki, pa tkanje določene srbske samouprave v okviru pašaluka in iskanje dejavnega zaveznika v Rusiji so po nekaj več kot poldrugem desetletju privedli do avtonomije (1830). V Srbiji poslej ni več popustila želja ne samo po oblikovanju samostojne države, ki so jo dobili Srbi leta 1878, ampak tudi po združitvi vseh Srbov v eno državo, ne glede na to, kje prebivajo. S tem ko je Srbija postala politični subjekt, je prišel do izraza silovit romantični zanos tudi med političnimi krogi. Nacionalistično pretiravanje je sledilo slepemu navduševanju nad lastno preteklostjo in ustnim izročilom, pa poudarjanju samosvojskosti, izvornosti in superiornosti srbske kulture, ki je temeljila na dediščini "srbske svete trojice" - Sv. Save, Dositeja Obradovića in Vuka Karadžića.³⁷ Idealiziranje srbskega naroda, kot posledica uspeha domače politike in mednarodnih razmer in razmerij, pa je bilo v tesni povezavi z načrtom za rešitev srbskega nacionalnega vprašanja. Podlage, ki so opredelile vso razsežnost srbskega nacionalnega vprašanja in nakazovale njegovo rešitev, sta podala v svojih spisih Vuk Stefanović Karadžić (1787-

36 Ivo Banac, n.d., str. 87, 93; Jovan Milićević, Druga vladavina kneza Miloša Obrenovića - druga vladavina kneza Mihaila Obrenovića (v: Istorija srpskog naroda. Od prvog ustanka do berlinskog kongresa 1804-1878. Peta knjiga, prvi tom), Beograd 1981, str. 296-298; Čedomir Popov, Vladavina kneza Milana Obrenovića (do 1875)(v: Istorija srpskog naroda. Od prvog ustanka do berlinskog kongresa 1804-1878. Peta knjiga, prvi tom), Beograd 1981, str. 353, 354; Milorad Ekmečić, Srpski narod i istočno pitanje (v: Istorija srpskog naroda. Od prvog ustanka do berlinskog kongresa. Peta knjiga, prvi tom), Beograd 1981, str. 515, 516, 521, 522.

37 Vladimir Stojančević, n.d., str. 20-120; Čedomir Popov, n.d., str. 317-318.

1864), ki je bil zavezan jezikoslovju, narodopisju, literaturi in zgodovinopisju, ter Ilija Garašanin (1812-1874), ki je bil politik. Karadžić je v svojem spisu iz leta 1836 s pomeljivim naslovom "Srbi svi i svuda" zelo jasno opredelil, kje Srbi žive na Balkanu, kdo so Srbi in do kod sežejo njihove jezikovne meje. Na Balkanu je pripisoval Srbom največje razprostranjenosti, saj naj bi živeli strnjeno ali razpršeno od Timoka na vzhodu do Trsta na zahodu, od Skopja in Jadrana na jugu do Osijeka in Szentendreja (severno od Budimpešte) na severu. Srbi so se imenovali v njegovem času le tisti, ki so bili pravoslavne vere, medtem ko "so rimski in turški Srbi izgubili svoje narodno ime". Srbi so bili (na ozemlju nekdanje Jugoslavije) za Karadžića tako skorajda vsi, le vera naj bi jih medsebojno ločevala. K pravim Hrvatom je prišteval le čakavce, za Hrvate v zagrebški, varaždinski in križevški županiji pa je trdil, da govorijo nekakšen prehodni jezik "iz kranjskega v srbski". Kot Strossmayer, ki je menil, da živijo v Bosni in Hercegovini Hrvati treh ver, je tudi Karadžić enako trdil za Srbe. Ker so bili za Karadžića Srbi res "skorajda vsi in povsod", je predlagal, da bi morali "pravoslavni in rimski Srbi" priznati, da so en narod, iz tega pa bi sledilo, da bi začeli sebe imenovati Srbe.³⁸

Karadžićev razmislek, ki je nedvomno določal srbski življenjski prostor, je nadgradil Ilija Garašanin z oblikovanjem programa srbske nacionalne politike. V splošnem panslavističnem razpoloženju, kateremu naj bi Srbija sledila kot pobudnica povezovanja južnih Slovanov tako v okviru Turčije, kot v okviru Avstro-Ogrske, je Garašanin leta 1844 izdal svoje "Načertanije". Po češki predlogi, ki jo je priredil in v njej besedo "južnoslovanski" zamenjal s "srbski", je Garašanin oblikoval vodilo srbski politiki. Njen temelj naj bi bil, "da se ne omejuje na dosedanje svoje meje, ampak da si prizadeva k sebi pritegniti (sebi priljubiti) vse srbske narode, ki jo obkrožajo". Srbija naj bi razširila svoje ozemlje, oziroma naj bi združila v nacionalno državo področja, ki so jih zamejevale Karadžićeve jezikovne meje srbskega jezika.³⁹ Poslej je ta ideja, ideja Velike Srbije, ostala za srbsko politiko, sicer z različno intenzivnostjo in v različnih preoblikah, ves čas aktualna.

V oblikovanju nacionalnih političnih konceptov, ki naj bi južnoslovanske narode izvili iz objema Avstro-Ogrske in Turčije in jih morebiti celo povezali, sta nacionalni ideologiji Hrvatov in Srbov trčili predvsem na področju Bosne in Hercegovine. Obe strani, ki sta vsaka sebi pripisovali pravico do večjega dela bosenskohercegovega ozemlja, sta namreč odrekli Muslimanom samosvojo individualnost in jim pripisovali srbsko, oziroma hrvaško nacionalno pripadnost. Toda brez dejanske pridobitve Muslimanov nobena stran ni mogla uveljaviti večinskih teritorialnih zahtev. V Bosni in Hercegovini je bila prebivalstvena zastopanost naslednja:⁴⁰

- 38 Vuk Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda* (v: Miroslav Brandt et al., *Izvori velikosrpske agresije. Razprave, dokumenti, kartografski prikazi*. Priredio Bože Čović), Zagreb 1991, str. 81-98.
- 39 Ilija Garašanin, *Načertanije* (Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844 godine) (v: Miroslav Brandt et al., *Izvori srpske agresije. Razprave, dokumenti, kartografski prikazi*. Priredio Bože Čović), Zagreb 1991, str. 65-77; Mirko Valentić, *Prva programska formulacija velikosrpske ideje* (v: Miroslav Brandt et al., *Izvori srpske agresije. Razprave, dokumenti, kartografski prikazi*. Priredio Bože Čović), Zagreb 1991, str. 41-64; Jovan Milićević, *Ustavobraniteljski režim 1842-1858* (v: *Istorija srpskog naroda. Od prvog ustanka do berlinskog kongresa 1804-1878. Peta knjiga, prvi tom*), Beograd 1981, str. 270-272; Ivo Banac, n.d., str. 87.
- 40 *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1982, str. 142; Ivo Banac, n.d., str. 64, 337. Podatki so zgolj ilustrativni, ne pa povsem natančni, saj primerjava ponuja enačaj med versko in nacionalno opredelitvijo. Večinoma pa razmerja vendarle odražajo posamezno pripadnost. Po podatkih iz leta 1921 naj bi bilo v zvezi z versko pripadnostjo v Bosni in Hercegovini le 558.000 Muslimanov, 829.000 pravoslavnih, 444.000 katolikov, 12.000 Judov, citirano po Janko Pleterski, n.d., str. 222, primerjaj še str. 224, 225.

Leto

1910/1918

1981

Katoliki (v glavnem

Hrvati)	516.011	22,87%	Hrvati	758.140	18,38%
Muslimani	717.650	32,25%	Muslimani	1.630.033	39,52%
Pravoslavci (Srbi)	981.255	43,49%	Srbi	1.320.738	32,02%
			Jugoslovani	326.316	7,91%

Ena ali druga stran bi lahko svojo željo po teritoriju uveljavila le s silo, kateri smo priča ob koncu drugega tisočletja, oziroma kot jo je napovedoval Muslimanom srbski politik Stojan Protić po koncu prve svetovne vojne: "Ko bo prešla naša vojska Drino, bom dal Turkom štiriindvajset ur, pa tudi osemindeset ur časa, da se vrnejo v vero svojih pradedov (=pravoslavja, op.p.). Kdor pa tega ne bi želel, te je treba posekati, kakor smo to nekoč naredili v Srbiji."⁴¹ Ko je prišla Bosna in Hercegovina leta 1878 pod upravo Avstro-Ogrske, se je monarhija zavedala nevarnosti rastočega hrvaškega in srbskega nacionalizma, saj sta ogrožala njene neposredne interese na novo pridobljenem ozemlju. Benjamin Kállay, ki je bil v Habsburški monarhiji odgovoren za Bosno in Hercegovino v letih 1882 do 1903, je zagovarjal oblikovanje posebne bosenske nacionalnosti (bošnjaštvo). Z njo naj bi zavrl polet nacionalističnih gibanj, ki so poudarjeno odražala versko različnost. Kállayev bošnjaštvo med dvema verskima blokoma ni bilo izmišljeno. Tradicija bosenske državnosti pred osmansko oblastjo, ki so jo ohranjali bosenski frančiškani, je bila namreč prisotna med katoliki Bosne in Hercegovine, poseben avtonomen položaj tega področja v okviru turške države pa je obstajal v zavesti Muslimanov. Kljub prizadevanju uradne politike, je bošnjaštvo naletelo na ugoden odmev le med muslimanskim prebivalstvom, ki je bilo objekt velikohrvaških in velikosrbskih poželenj in ki se je balo, da bo enotnost Bosne in Hercegovine ogrožena in izgubljena, če se bo odločilo za hrvaško ali za srbsko nacionalnost. Nacionalistični pritisk obeh strani je bil ob koncu 19. stoletja vse bolj prisoten in spori so se med Hrvati in Srbi zaostrovali glede delitve, oziroma prisvajanja Bosne in Hercegovine. Na eni strani je Vsehrvaški katoliški kongres v Zagrebu leta 1900 poglobil prepad med katoliškim in pravoslavnim prebivalstvom, saj se je hrvaštvo identificiralo s katolištvom, pravoslavno prebivalstvo v Bosni in Hercegovini pa se je začelo čutiti v novi državi ogroženo od katoliške cerkve; na drugi strani pa so vse meščanske stranke v Srbiji (razen marginalne socialdemokratske) zagovarjale velikosrbski program, tudi še, oziroma še posebej po dinastičnem prevratu leta 1903.⁴² Šele bližajoča vojna katastrofa in sama vojna ter spoznanje, da se je mogoče otresti neposredne podrejenosti velikih sil in nekonfliktno povezati nacionalne teritorije v okviru skupne države, so povzročili, da je jugoslovansko gibanje dobilo prevladujoč ton.

Položaj v avstrijski monarhiji vpetih Slovencev, Hrvatov in Srbov jim je narekoval, potem ko je jugoslovansko gibanje v zvezi s Srbijo ugasnilo v zadnji četrtini 19. stoletja, da skušajo v okviru same monarhije zagotoviti narodnostno ravnotežje v odnosu do avstroogrskega dualizma. Prizadevanje za oblikovanje tretje državne skupnosti v monarhiji ni sicer naletelo na pogajalsko pripravljenost dvora, vendar pa dvor tudi ni mogel več preprečiti razkroja cesarstva. V teku prve svetovne vojne je prišlo po večletni prekinitvi delovanja državnega zbora na Dunaju do njegovega ponovnega

41 Ivo Banac, n.d., str. 108, 109.

42 Jovan Radonić, n.d., str. 687, 688; Ivo Banac, n.d., str. 10, 111, 336; Jovan Miličević, n.d., str. 297.

sklica. Poslanci zbrani v Jugoslovanskem klubu so 30. maja 1917 prebrali t.i. majniško deklaracijo, v kateri so zahtevali, da se na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava združijo vsa ozemlja monarhije, na katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo pod žezlom obstoječe dinastije.⁴³ Po vseh jugovzhodnih pokrajinah monarhije (na slovenskem in hrvaškem ozemlju, v Bosni in Hercegovini, v Dalmaciji) in v tujini je bila sprejeta vrsta deklaracij najrazličnejših strank, verskih skupnosti, društev itd. v podporo narodnim poslancem na Dunaju in njihovi izjavi.⁴⁴ Večstoletna obdonavska monarhija je bila pred zlomom. Vendar v njej ni prišlo do "državlanske" vojne. Verjetno zaradi sočasnega poteka velike vojne v Evropi in zato nemoči osrednje avstrijske oblasti in (ali) pa zaradi skozi stoletja vzpostavljenih in sprejetih norm in (pravnega) reda, ki ni omogočal sicer dokončne nacionalne emancipacije, vendar tudi ni utemeljeval imperija kot "ječe narodov". 29. oktobra 1918 je prišlo do odcepitve od Avstro-Ogrske in proglativne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki jo je takrat pohlepna italijanska politika imenovala komično opereto.⁴⁵

V okviru jugoslovanske oziroma balkanske rešitve "vzhodnega vprašanja" je videla Srbija možnost, da uresniči svoj nacionalni program. Glavno oporo političnemu programu Srbije, vendar tudi vsem drugim akterjem jugoslovanskega gibanja, je predstavljalo uveljavljeno mnenje, da so Srbi, Hrvati in Slovenci en in isti narod, ki ga ločujejo le različne veroizpovedi. Pri poimenovanju tega "triimenskega naroda" pa so vodilni politiki v Srbiji odklanjali skupno ime Jugoslovani, saj se je bilo na eni strani težko odpovedati tradicionalnemu imenu, na drugi strani pa naj bi se po združitvi ohranilo tudi ime "najmočnejšega naroda". Splošno prepričanje v Srbiji je bilo, da v novonastajajočo skupnost prinaša Srbija največ, vloge "mučeniškega balkanskega Piemonta" pa Srbiji niso odrekala tudi najrazličnejša jugoslovanska politična telesa bodisi v Habsburški monarhiji bodisi v tujini. Prvak srbske politike Nikola Pašić (1845-1926) tako ni zgolj po naključju vnašal v državne dokumente izraze kot "srbski troimenski narod" ali "srbski troimenski narod Srbov, Hrvatov in Slovencev."⁴⁶ Vendar se je v času prve svetovne vojne med vsemi zagovorniki jugoslovanskega gibanja potencirano uporabljala sintagma "troimenski narod", ki naj bi se v pričakovanju razpleta vojne združil kot en narod v eno neodvisno državo. Likvidacija Avstro-Ogrske je bila torej predpogoj za rešitev jugoslovanskega vprašanja, Kraljevina Srbija pa je bila samo razvojna stopnja na poti k združitvi raznolikega in nemirnega območja v skupno državo.⁴⁷ Slaba dva meseca po predstavitvi "majniške deklaracije" v dunajskem državnem zboru so se 20. julija 1917 zbrali na Krfu člani vlade Kraljevine Srbije in predstavniki Jugoslovanskega odbora s sedežem v Londonu in izoblikovali skupno izjavo - Krfsko deklaracijo, ki je predvidevala skupno državo "troimenskega naroda". Dokument je izpričeval doseženo soglasje, da bo nastala država ustavna, demokratična in parlamentarna monarhija pod žezlom dinastije Karadžordževićev. V novo nastali državi naj bi bila enakopravno priznana imena Srbov, Hrvatov in Slovencev, enako priznane pa naj bi bile tudi pravoslavna, rimokatoliška in mohamedanska vera. Deklaracija je predvidevala tudi teritorialno nedeljivost "troimenskega naroda", oziroma se naj ne bi mogel noben del celote izdvojiti in priključiti drugi državi brez

43 Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919., sabrao ih Ferdo Šišić, Zagreb 1920, str. 94.

44 Dokumenti..., *passim*.

45 Dokumenti..., str. 189-210, 273.

46 Andrej Mitrović, Nadrastanje poraza i podela (v: Istorija srpskog naroda. Od berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918. šesta knjiga, drugi tom), Beograd 1983, str. 214-217, 236-237.

47 Dokumenti..., str. 52-60.

"narodnega soglasja"⁴⁸ (ob tem si lahko nehote priključimo v spomin petdeset in šestdeset let kasneje nastalih razprav v socialistični stvarnosti o t.i. konzumirani pravici narodov do odcepitve). Kljub navdušenim izjavam, da bo uresničitev Krfske deklaracije omogočila nastanek "ene od najhomogenejših držav cele Evrope in narodnostnem pogledu", se je hkrati razvila tudi dolgotrajna debata, ki je izražala dvome in nezaupanja prav v zvezi z vprašanji kakšna bo ureditev v novi državi: kakšen naj bo federalizem in ali je sploh mogoč; ali je oziroma ni potrebna močna centralna vlada; ali bo prevladala centralizacija države; ali bo prevladala majorizacija in hegemonija Srbije; kako bo rešeno agrarno in finančno vprašanje; kakšna bo zastopanost v vladi glede na številčnost prebivalstva; ali naj bo nova država monarhija ali republika itd.⁴⁹ Nedvomno so se kazale v zvezi z združitvijo deklariranega "troimenskega naroda" mnoge nejasnosti, nedorečenosti in očitne "plemenske" razlike, ki bodo z vsiljevanjem poenotenja rojevale nepomirljive spore. Pred Srbijo, ki je imela politično pobudo, namreč ni stal načrt, kako bi neskladja v novi državi preseгла z upoštevanjem obstoječih dogovorov, ampak kako bo morala izpeljati, oziroma izpeljevati v praksi načelo majorizacije, ne da bi izbruhnila usodna nasprotja. Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je nastala jeseni leta 1918 z izdvojitvijo iz Avstro-Ogrske, ni mogla vzdržati zunanjega pritiska, zlasti Italije, zato je na pomoč poklicala srbsko vojsko, nato pa se je 1. decembra združila s Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Od prvega trenutka se je v novi državi kazalo, da so bili vsi dogovori (npr. Krfska deklaracija) predvsem papirnata igra. Ko se je država ogmnila v plašč parlamentarizma, je nova ustava povsem obšla narodno načelo in uveljavila centralistično organizacijo države po zahodnoevropskem načelu "en narod - ena država". V novo državo pa so vstopili izoblikovani in socialno strukturirani narodi, ki so bili obremenjeni s povsem različno kulturno-civilizacijsko dediščino in so doslej živeli okoli tisoč dvesto let večinoma nesamostojno (ali)in pod neposrednim vplivom nasprotujočih si metropol, ki so si delile Balkanski polotok. Nov centralistično upravno-politično naravnan režim teh razlik ni upošteval. Vse zahteve po priznanju mnogostranske raznolikosti v okviru skupne države je državni režim v Beogradu sedaj zavračal s tezo, da so Srbi, Hrvati in Slovenci le "plemena" enega samega "jugoslovanskega naroda", medtem ko drugim nacionalnim in etničnim skupnostim ni priznaval niti tega (Makedoncem, Muslimanom, Črnogorcem, Albancem).⁵⁰ Unitaristični koncept državne politike, ki ni izpolnila pričakovanja nikogar razen Srbije, je omogočil tudi pravoslavni cerkvi, da je dobila v novi državi polno veljavo. Srbi, ki so bili sedaj vsi združeni v eni državi, so leta 1920, po stoštiriinpetdesetih letih, spet dobili avtokefalno Srbsko pravoslavno cerkev, ki je tokrat lahko delovala usklajeno na celotnem ozemlju jugoslovanske države kot nosilka in zaščitnica srbskih nacionalnih tradicij in interesov. Pogajanja, ki so potekala med Vatikanom in Kraljevino Jugoslavijo v zvezi z ureditvijo položaja katoliške cerkve, pa so zastajala. Ratifikaciji konkordata, do katere v senatu jugoslovanskega parlamenta ni prišlo, je nasprotoval arhierejski sabor Srbske pravoslavne cerkve.⁵¹ Uresničevanje političnega koncepta

48 Dokumenti..., str. 96-99.

49 Dokumenti..., str. 273-278, 307-311.

50 Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, Prispjevki za novejšo zgodovino, 33, 1993, str.17, 19; Peter Vodopivec, Srednja Evropa, nekdanja Jugoslavija in Balkan: novi ali stari nacionalizmi, Glasnik Slovenske matice, 17, 1993, str. 8, 9.

51 Dušan K. Petrović, Ujedinjenje srpske crkve i obnova patriaršije (v: Srpska pravoslavna crkva 1219-1969. Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti), Beograd 1969, str. 361-364; Janko Pleterški, n.d., str. 23, 24; Sergij Vilfan, Državno versko pravo (v: Cerkev, kultura in politika 1890-1941), Ljubljana 1993, str. 14, 15.

narodnega unitarizma in državnega centralizma je vodilo v naraščajoče nestrpnosti in nacionalne konflikte. Dvor, ki je želel preseči težave, seveda ni rešil ničesar z uvedbo diktature, spremembo državnega imena in izvedbo upravne reforme (1929). Nasprotja v Kraljevini Jugoslaviji so dobila do skrajnosti izostreno obliko med Hrvati in Srbi. Pisatelj Miroslav Krleža, ideološko levo usmerjeni intelektualec, ki je odklanjal nacionalistične ekskluzivizme kot anahronizem 19. stoletja, je zajel v svojih analitičnih esejističnih razmišljanjih realno izhodišče ter stališče nacionalnih aktualnih politik v času med obema svetovnjima vojnama takole: "V tem primeru je hrvaško vprašanje neke vrste rasna plavokrvna gosposka izolacija od ljudske, primitivne, balkanske, shizmatične stvarnosti. To je inercija avstrijske Vzhodne Marke, vojaške granice, dunajskih valčkov, avstroogrške monarhije, zahodnoevropskih predsodkov, ki načrtno ločuje zahodne južnoslovanske dežele od 'balkanskih ciganov'. To je 'limes na Drini', ki se kongenialno ujema z vsemi Gesemannovimi nacističnimi teorijami o 'rasnemu človeku'. To je že več kot tisoč let nerešeno vprašanje škofije svetega Andronika v Sirmiumu (Sremski Mitrovici), to je odnos med Zahodom in Vzhodom, med Rimom in Bizancem, odnos med latinsko in grško cono, sploh, z eno besedo, latinska izolacija od pravoslavnega balkanizma in grška izolacija od latinskega pokatoličevanja. Z ene in druge strani sta to dve negaciji, s pomočjo katerih se mati božja, kraljica Hrvatov, nadeja popolne zmage Rima vse do sodnega dne, in obratno, s pomočjo katerih misli Sveto pravoslavje, da je krona Karadjordjevičev najdonosnejše sredstvo za pospeševanje patriaršijskih interesov. Bistriška madona v tem primeru ni samo *Advocata Croatiae*, temveč tudi katoliške cerkve kot take, Hrvatstvo in katolicizem pa se po tej politični kozmogoniji stapljata v romantično celoto, ki v vsakem primeru nastopa kot simbolično jagnje gospodovo, stoječe na sprednjem obzidju zahodne civilizacije, zdaj kot cesarsko in kraljevski porte-parole prodora na vzhod, zdaj kot zaslon božjih bojevnikov, ki še dandanašnji deklamirajo o 'častnem križu in zlati svobodi' kot aktualnih političnih geslih."⁵² Kulturno-zgodovinske, nacionalno-politične in ekonomsko-razvojne razlike in interesi so bile za obstoječi državni sistem nepremostljive. Poskus, ko je tik pred začetkom druge svetovne vojne, leta 1939, dobila Hrvaška poseben avtonomnejši status od drugih znotraj Jugoslavije, naj bi reševal "hrvaško vprašanje". Toda ustanovljena Banovina Hrvaška, kateri so bili priznani celo nekateri elementi državnosti in bili priključeni tudi deli Bosne in Hercegovine, je vzpodbudila velikosrbske težnje. Obstoječo teritorialno banovinsko ureditev naj bi presegli tako, da bi se s Srbijo zvezala "srbska" ozemlja- Vojvodina, Črna gora in seveda Bosna in Hercegovina.

Kakšna bi bila usoda Kraljevine Jugoslavije ob vseh njenih nedorečenostih, če je ne bi pokopala druga svetovna vojna, seveda lahko le ugibamo. Alternativa za ohranitev negotove skupnosti narodov v okviru ene države je ponujala Komunistična partija Jugoslavije, ki je v času svojega obstoja izoblikovala tudi odnos do nacionalnega vprašanja. Ne da bi prepoznala vse narode, je načeloma priznavala narodom v okviru Jugoslavije enakopravnost, vendar je bila zanjo znotraj posameznega naroda bistvena "samoodločba" proletariata, ki se iz naroda izdvoji in kot njegova avantgarda nadnacionalno povezuje. Marginalizirana, prepovedana in preganjana v monarhiji, je revolucionarna ideologija komunistične partije dobila možnost uveljavitve, ki pa jo je v polni meri izkoristila šele v času druge svetovne vojne. Medtem ko so se nacionalna nasprotja med vojno do skrajnosti zaostriila in se manifestirala zlasti na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini predvsem v pokolih srbskega, muslimanskega in hrvaškega pre-

52 Miroslav Krleža, *Deset krvavih let in drugi politični eseji* (v eseju *Teze za neko diskusijo iz leta 1935*), Ljubljana 1962, str. 354-355, 356.

bivalstva, so komunisti uspeli povezati dele prebivalstva v osvobodilno vojno proti okupacijskim silam. Pri tem so sledili svojemu cilju revolucije - vzpostavitvi novih družbenih odnosov po vojni, ki naj bi reševali in rešili tudi razredno in nacionalno vprašanje. V času druge svetovne vojne je tako potekala na teritoriju Jugoslavije vojna v treh oblikah: kot mednacionalna vojna, kot vojna znotraj ideološko razdvojenih narodov in kot vojna proti okupatorjem z revolucionarnim ciljem komunistične partije kot najsposobnejše povezovalne sile.

Že pred prvo svetovno vojno, še preden sta propadla izživeta avstroogrski in osmanski imperij, je bila ustvarjena asimetrija svetovnih metropol, ki so uveljavljale doslej svoj interes na Balkanu. Ob "počasni" rasti novih, globalnih in ideološko nasprotujočih si svetovnih imperijev - Sovjetske zveze in Združenih držav Amerike, so bili po prvi svetovni vojni nakopičeni centri moči v zahodni Evropi. Uveljavitev novih ideologij (fašizma in nacizma) in poskus nove razdelitve interesnih območij sveta sta rezultirala v drugo svetovno vojno (1939-1945), iz katere sta izšli Sovjetska zveza in Združene države Amerike kot novi globalni metropoli. V povojni Evropi, sicer popravljenih državnih mej in imperialnih interesov, je bila ponovno postavljena simetrija. Sekularizirana revolucionarna ideologija komunizma, ki je bila vsiljena v Evropi na interesnem območju Sovjetske zveze, je začela nadomeščati vse dotakratne ideološke obrazce in možnosti političnega življenja. Kot necerkveni in načeloma nadnacionalni ideološko istosmerni kolektivizem je skušala preseči tudi različno kulturno-zgodovinsko in civilizacijsko dediščino na vsem tistem teritoriju, kjer je postala sestavni del vladajoče elite.

Jugoslavija, ki je sledila po drugi svetovni vojni sovjetskemu vzorcu državne ureditve, je postala federativno urejena skupnost posameznih republik, katerih meje so deloma sledile narodnim/etničnim mejam in deloma zgodovinskim merilom. Toda federalizem, ki naj bi zagotavljal določeno samostojnost znotraj republiških okvirov, je bil svojevrstno zanikan z enopartijskim, izrazito centralistično in hierarhično organiziranim sistemom, v katerem je imela vso politično moč komunistična partija. S socialno revolucijo in ustavno preureditvijo Jugoslavije naj bi bil po zagotovilih partijskih voditeljev sedaj dokončno rešen tudi nacionalni problem - ustava je zagotavljala narodom enakopravnost in "pravico do samoodločbe."⁵³ Z odhodom okoli 300.000 državljanov v tujino ob koncu druge svetovne vojne,⁵⁴ z obračunom z zunajpartijsko in znotrajpartijsko opozicijo ter z uvedbo t.i. "državnega socializma" je bila po vojni država trankvilizirana, nacionalna trenja so bila na videz presežena in medvojne rane na videz zaceljene. Delno že v petdesetih letih, zlasti pa od srede šestdesetih let naprej, ko je "nadanacionalni" državopartijski pritisk popustil zaradi mednarodnih okoliščin ter iskanja politično in ekonomsko ustrežnejše (uspešnejše) formule, pa so začele čedalje bolj prihajati do izraza avtonomistične težnje posameznih republik in avtonomistične ter manjšinske težnje znotraj posameznih republik. S spreminjanjem ustave, z ustavnimi dopolnili in novimi ustavami (1963, 1974) je začela komunistična partija spreminjati federativno ureditev: decentralizirala je partijo, priznala Muslimanom nacionalnost, začela urejati položaj manjšin. V iskanju mednacionalnega ravnotežja (in celo s poskusom oblikovanja jugoslovanske nacionalnosti) in ob hkratnem vztrajanju na ohranitvi nedemokratskega (enopartijskega) sistema, ki se je izkazal tudi kot ekonomsko neuspešen, se je znašla socialistična Jugoslavija v začetku osemdesetih let pred vsebinsko enakimi problemi kot nekdanja Jugoslavija. Srbija

53 Peter Vodopivec, n.d., str. 9, 10.

54 Dušan Bilandžić, *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije (glavni procesi)*, Ljubljana 1980, str. 91.

je videla možnost nadaljnega obstoja jugoslovanske skupnosti v poenoteni državi, znotraj katere bi republiške meje predstavljale le upravne ločnice v sicer enotnem in centraliziranem sistemu. Programsko podlago takemu videnju jugoslovanskega sožitja so dali srbski akademiki, ki so, prepričani, da "srbski narod nima države kot vsi ostali narodi", izoblikovali leta 1986 poseben "Memorandum".⁵⁵ V njem so ugotovili, da je bil proces homogenizacije narodov uperjen ves čas po drugi svetovni vojni proti srbskemu narodu, kar je pripeljalo do njegove dezintegracije. Naloga nacionalne politike Srbije, ki je ta program v bistvu sprejela kot vodilo tekoče politike, bi morala biti zato usmerjena v zaustavitev tega procesa, zaščito srbskega narodnega telesa in njegovo medsebojno povezavo. V tem kontekstu, da morajo vsi Srbi živeti povezani v eni sistemsko poenoteni državi, pa je bila pravzaprav znova javno aktualizirana ideja Velike Srbije, oziroma načelo majorizacije v nadaljnji skupni državi.⁵⁶ Jugoslovanska skupnost, ki naj bi temeljila na starih in v socializmu "obogatenih" načelih svobode, enakosti, bratstva (in enotnosti), je bila pred dokončnim razkrojem. Potem, ko se je sovjetski imperij v osemdesetih letih krusil in končno razpadel po padcu berlinskega zida (globalna simetrija in ravnotežje sta bili porušeni), so prve svobodne demokratične volitve napovedale leta 1990 definitivni konec Jugoslavije. Kot nobena družba sama po sebi ne ustvarja enakosti in enotnosti, tako je tudi noben politični sistem ni mogel zagotoviti, če najprej ni temeljil na svobodi različnosti. Nobena Jugoslavija, ne prva ne druga, take zasnove ni sprejela, ampak je šla po poti, ki je v "zgoščenem" času 20. stoletja želela "prehiteti zgodovino". Tako so se morda iskrena razmišljanja kreatorjev monarhične Jugoslavije o "troimenskem narodu" pokazala za absurdna, enako pa tudi morda iskrena razmišljanja tvorcev socialistične Jugoslavije o "bratstvu in enotnosti".

Leta 1991 so proglasile svojo državno samostojnost Slovenija, Hrvaška in Makedonija, v naslednjem letu še Bosna in Hercegovina, dve republiki, Srbija in Črna gora, pa sta ostali povezani v skupni državi z imenom Zvezna republika Jugoslavija. Sloveniji je po kratkotrajnem vojnem prerivanju uspelo zagotoviti in oblikovati nacionalno državo v danih in zanj nespremenljivih teritorialnih okvirih, na ostalem področju nekdanje Jugoslavije pa proces oblikovanja nacionalnih držav še ni končan.⁵⁷ Z atavistično energijo so izbruhnili vsa pritajena nasprotja v silovito mednacionalno vojno na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini. Z bestialnimi in do skrajnosti surovimi metodami etničnega čiščenja si vpletene strani prizadevajo oblikovati nove meje in znotraj njih čimbolj homogeno povezana nacionalna telesa. Skozi transformirano religiozno vsebino je stopila v ospredje z vso zgodovinsko dediščino obremenjena nacionalna ideja. Pri tem Srbija išče oporo predvsem pri pravoslavnih zaveznicah - "materi Rusiji" in Grčiji, Muslimani (Bošnjaki) iščejo podporo predvsem v muslimanskem svetu in Hrvati predvsem v zahodni Evropi ter Združenih državah Amerike. Mednarodne interesne sfere pa se na področju bivše Jugoslavije v zadnjih treh letih dejansko obnavljajo po mejah starodavne verske in civilizacijske delitve.

55 "Memorandum" SANU (v: Miroslav Brandt et al., Izvori srpske agresije. Priredio Bože Čović), Zagreb 1991, str. 256-300.

56 Primerjaj Radovan Pavić, Velika Srbija od 1844. do 1990/91. godine in Zdravko Tomac, Oživotvorenje memorandovskih ciljeva (oba avtoraj v: Miroslav Brandt et al., Izvori srpske agresije. Priredio Bože Čović), Zagreb 1991, str. 151-204, 301-323.

57 Primerjaj Peter Vodopivec, n.d., str. 14-15.